ПЛАМЕН ПАВЛОВ
ИВАН ТЮТЮНДЖИЕВ

БЪЛГАРИТЕ И ОСМАНСКОТО ЗАВОЕВАНИЕ

(краят на XIII — средата на XV в.)

ИСТОРИЧЕСКА
БИБЛИОТЕКА СЛОВО

ПЛАМЕН ПАВЛОВ * ИВАН ТЮТЮНДЖИЕВ

БЪЛГАРИТЕ И ОСМАНСКОТО ЗАВОЕВАНИЕ

(краят на XIII – средата на XV в.)

ИСТОРИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА «СЛОВО»
под редакцията на Иван ЛАЗАРОВ и Пламен ПАВЛОВ

Одобрено като учебно помагало
с протокол №18 от 25 октомври 1995 г. на МОНТ

В памет на българския цар Иван Шишман,
заловен с измама и убит
преди 600 години
в дунавската крепост Никопол
(† 3 юни 1395 г.)

© Пламен Павлов, автор, 1995
© Иван Тютюнджиев, автор, 1995
© Иван Бочев, художник на корицата, 1995
ISBN 954 439 355-2

ПЛАМЕН ПАВЛОВ
ИВАН ТЮТЮНДЖИЕВ

БЪЛГАРИТЕ И ОСМАНСКОТО ЗАВОЕВАНИЕ

(краят на XIII – средата на XV в.)

СЛОВО®
ВЕЛИКО ТЪРНОВО
1995

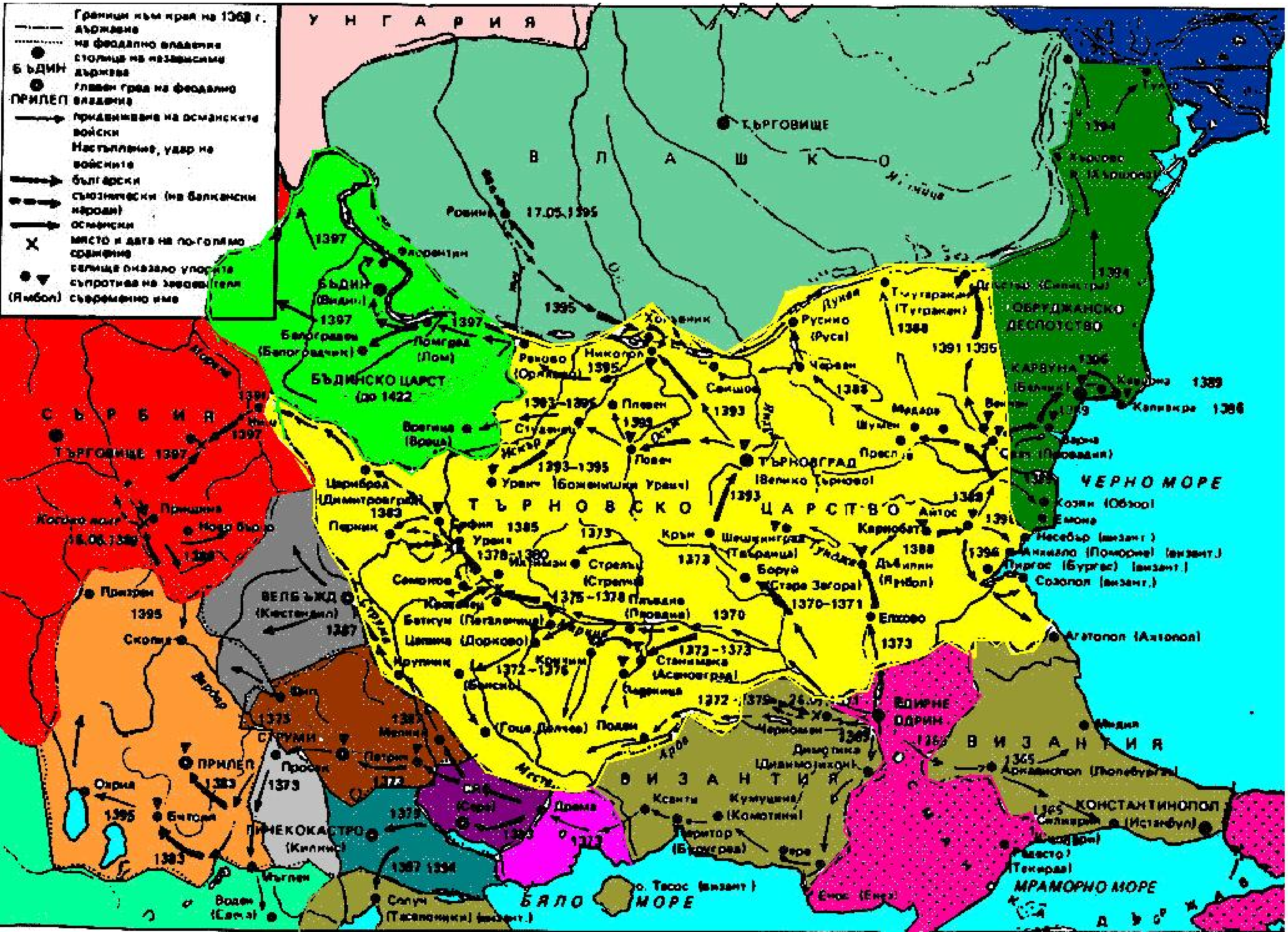
Граници към края на 1369 г.
държавни
на феодални владения
БЪДИН
столица на независима държава
ПРИЛЕП
главен град на феодално владение
придвижване на османските войски
Настъпление, удар на войските
български
съюзнически (на балкански народи)
османски
X
място и дата на по-голямо сражение
селище оказало упорита съпротива на завоевателя
(Ямбол)
съвременно име
У Н Г А Р И Я
В Л А Ш К О
ТЪРГОВИЩЕ
Ровине 17.05.1395
Дунав
БЪДИН (Видин)
Флорентин
Белоградец (Белоградчик)
Ломград (Лом)
Вратица (Враца)
БЪДИНСКО ЦАРСТВО (до 1422)
С Ъ Р Б И Я
ТЪРГОВИЩЕ 1397
Косово поле 15.06.1389
Призрен
Скопие
Охрид
Битоля
ПРИЛЕП
Воден (Едеса)
Мъглен
ВЕЛБЪЖД (Кюстендил)
Струма
СТРУМИЦА
Петрич
Мелник
Просек
ГИНЕКОКАСТРО (Килкис)
Сяр (Сер)
Драма
Солун (Тесалоники) (визант.)
Т Ъ Р Н О В С К О   Ц А Р С Т В О
ТЪРНОВГРАД (Велико Търново)
Никопол
Хотиник
Рахово (Оряхово)
Свищов
Русчук (Русе)
Плевен
Ловеч
Ступени
Искър
Урвич (Боженишки Урвич)
Цариброд (Димитровград)
Перник
София
Самоков
Ихтиман
Стрелча
Батктун (Пещерица)
Пловдив
Станимака (Асеновград)
Перущица
Крупник
Цепина (Дорково)
Козник
Поденя
(Гоце Делчев)
Места
Марица
Арда
Тунджа
Янтра
Шешинград (Твърдица)
Крън
Боруй (Стара Загора)
Елхово
Ямбол
Карнобат
Айтос
Провадия
Шумен
Мадара
Преслав
Червен
Тутракан
Дръстър (Силистра)
Черно море
ОБРЪДЖАНСКО ДЕСПОТСТВО
КАРВУНА (Балчик)
Калиакра
Варна
Козяк (Обзор)
Емона
Несебър (визант.)
Анхиало (Поморие) (визант.)
Пиргос (Бургас) (визант.)
Созопол (визант.)
Агатопол (Ахтопол)
ЧЕРНО МОРЕ
ОДРИН (Едирне)
Черномен
Димотика
В И З А Н Т И Я
Ксанти
Кумуцена (Комотини)
Перитор (Буругрол)
Фере
Енос (Енез)
о. Тасос (визант.)
Б Я Л О   М О Р Е
Мидия
Аркадиопол (Люлебургаз)
КОНСТАНТИНОПОЛ (Истанбул)
Силиврия
Радесто (Текирдаг)
МРАМОРНО МОРЕ
1369
1371
1373
1375
1377
1378–1380
1382
1383
1385
1386
1387
1388
1389
1391
1393
1393–1395
1394
1395
1396
1397
1370–1371
1372–1373
1372–1376
1375–1378
1365
1364
26.09.1371

ИСТОРИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА +СЛОВО+
под редакцията на Иван ЛАЗАРОВ и Пламен ПАВЛОВ

Пламен Павлов * Иван Тютюнджиев
БЪЛГАРИТЕ И ОСМАНСКОТО ЗАВОЕВАНИЕ
(краят на XIII – средата на XV в.)

Първо издание

Художник на корицата Иван БОЧЕВ
Редактор Детелин ГИНЧЕВ
Предпечатна подготовка "СЛОВО" /Йордан ИВАНОВ

Формат 32/84/108
Печатни коли 9.5
Излязла от печат 1995 год.
ISBN 954 439 355-2

Издателство "СЛОВО" — Велико Търново
Тази книга на издателство "СЛОВО" е отпечатана
в печатницата на "Абагар" ЕООД — Велико Търново

Адрес на издателството:
5000 Велико Търново, п.к. 467
тел. 062/2-79-90, тел./факс 062/2-79-70
склад в печатницата 062/4-48-19
офис в София — ул. "Владайска" №83
тел. 51-72-32

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 7

ПЪРВА ГЛАВА. Залезът на византийското могъщество в Мала Азия и българите (средата на XI — тридесетте години на XIV в.) 10
  1. От Манцикерт до Мириокефалон 12
  2. „Румският“ султанат, Византия и раждането на османската държава 19

ВТОРА ГЛАВА. От разбойнически нападения и наемничество към завладяване на територия на Балканите (тридесетте години на XIV в. — 1369 г.) 30
  1. Ранни турски набези в българските земи (до 1354 г.) 31
  2. Териториалното разширение на османските позиции на Балканите и политиката на цар Иван Александър (1354 — 1369) 43

ТРЕТА ГЛАВА. Първи териториални загуби и опити за отстояването на българската независимост (1369 — 1377) 55
  1. Проблеми на периодизацията 55
  2. От независимост към неравноправен съюз и изолация 56
  3. От неравноправие към подчинение 66

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА. Завладяването на Търновското царство. Гибелта на цар Иван Шишман и съдбата на държавността в останалите български земи 70
  1. Агонията на Търновска България 70
  2. Цар Иван Срацимир и османските позиции във Видин 88
  3. Краят на българската държавност в Македония 96
  4. Завладяването на Добруджа в края на XIV век 101

ПЕТА ГЛАВА. „Известният Константин, прославеният император на България...“ 114
  1. Сведения за български държавен живот във Видин през първите две десетилетия на XV в. . . . 115
  2. Видин и османците до двадесетте години на XV в. 119

ШЕСТА ГЛАВА. Участието на българите в защитата на християнската държавност на Балканите през XV в. 126
  1. Фружин и събитията през първата половина на XV век 126
  2. Българите в антиосманската съпротива на съседните народи. 132

ЗАКЛЮЧЕНИЕ 137

СПРАВОЧНИ ТАБЛИЦИ

  1. Българските царе (XII — XV в.) 142
  2. Византийски императори (средата наXI — XV в.) 142
  3. Селджукски (румски, иконийски) султани . . . 143
  4. Османски султани (до 1453 г.) 144

ХРОНОЛОГИЯ (краят на XIII — средата на XV в.) . 145

БИБЛИОГРАФИЯ 147

ПРЕДГОВОР

Въпросът за завладяването на българските земи от османците и унищожаването на средновековната ни държавност съвсем не е нов за историческата наука. По един или друг повод, цялостно или частично, последните десетилетия от съществуването на средновековна България са подлагани на повече или по-малко обстоен анализ в различни по характер, методология и обем научни изследвания. Интересът към тази проблематика се определя от важността на събитията с оглед на тогавашната и по-нататъшната историческа съдба на българския народ. От друга страна, османските завоевания в българските земи са съставна част от един продължителен процес, който води до съществен поврат в историята на Балканите и съседните региони в Централна и Източна Европа.

В българската историческа наука интерпретацията на тези изключително значими събития е поставена на сериозна основа още от Константин Иречек. Въпреки някои закономерни за труд с подобен характер слабости и пропуски (първият научен опит за цялостна история на българите), изложението на големия чешки учен, превърнал се в един от основоположниците на българската историография, се отличава с висока за времето си изследователска стойност и дава насоката за по-нататъшни търсения. Покъсно Иречек спира вниманието си върху някои частни, но принципиално важни проблеми като този за ролята на цар Иван Срацимир, за стойността на Българската анонимна хроника от XV в. и др. Сравнително цялостно изложение на османската експанзия в България се опита даде и П.Мутафчиев, вплитайки информацията на открития през 1919 г. Боженишки надпис в познанията за последните десетилетия от съществуването на Търновското царство. Като най-значим принос по разглежданата проблематика с основание се приема студията на Петър Ников, която и до днес не е изгубила значението си. Научно-популярно изложение на османското завоевание даде Иван Дуйчев в своята авторска част (продължение) към незавършената „История на българския народ“ на П.Мутафчиев. Като цяло историографията от времето преди 1944 г. има решаващ дял за въвеждането в научно обръщение и правилната интерпретация на редица чужди и домашни извори, за изучаването на отделни страни и моменти от османската експанзия и т.н. Въпреки някои пропуски и слабости изследванията на българските историци са в тясна връзка с най-значимите трудове по тази проблематика в европейската наука и не отстъпват от нейното ниво.

В изследванията след Втората световна война, въпреки налаганите идеологически щампи, бяха запазени и доразвити постиженията от предшестващия период. В научен оборот бяха въведени нови извори, преразглеждани и осмисляни стари постановки и т.н. По-съществени приноси в изследването на този важен период от нашето средновековно минало имат Ал.Бурмов, Ив.Дуйчев, Б.Цветкова, Д.Ангелов, В.Гюзелев, Стр. Димитров, П.Петров, Ал.Кузев, Ал. Матковски, Ал.Стояновски (последните двама в Скопие) и др. Цялостно или отчасти събития от българската история, свързани със завоевателната политика на османската държава, се разглеждат в трудовете на мнозина съвременни чужди учени. Могат да бъдат споменати имената на изтъкнати византолози и османисти като Фр.Бабингер, Г.Острогорски, Е.Вернер, Х.Иналджък, П.Шрайнер и др. През последните години интересът към проблемите на османското завоевание и политическата история на българските земи през XIV — XV в. нарасна. Публикувани бяха статии, студии и монографични изследвания на В.Гюзелев, Ив.Божилов, В.Мутафчиева, Й.Андреев, Ив.Тютюнджиев, Пл.Павлов, Хр.Матанов, Хр.Димитров и др.

Въпреки че интересът към тази проблематика възниква сравнително рано и е определено траен, трудно е да се каже, че постигнатото съответства на нейната значимост. Все още липсва съгласие по цялостната концепция на тази фундаментална тема. Недостатъчно прецизиран е и обектът на изследване — българската държавна територия в края на XIV в. със столицата Търново (и нейните регионални „съперници“ Видин и Калиакра) или всички етнически български земи, където също се развива държавен живот. Това важи преди всичко за днешна Македония, където от развалините на сръбското „Душаново царство“ изникват държавиците на Вълкашин (наследен от сина си крал Марко — легендарният Крали Марко от народния епос) и Константин Деянов (споменът за него е останал в днешното име на Кюстендил) — владетели, определяни от съвременниците нерядко като „български воеводи“, „български царе“ и пр. с оглед на тяхното население и онаследена българска държавна традиция. Предвид на немалкото „бели петна“ в днешните знания точната хронология на събитията в значителна степен продължава да бъде недостатъчно уточнена и спорна. Дискусионни остават и етапите на завоеванието, мястото и ролята на България в тях, основните насоки и резултатите от политиката на Иван Александър, Иван Шишман, Иван Срацимир, Иванко и останалите самостоятелни владетели по нашите земи през онези решаващи десетилетия. Тези слабости са дали отражението си както в много от частните изследвания, така и в общите курсове — например в многотомната академична история на България, излезлите в последните години опити за цялостни обобщения на националната ни история, гимназиални и университетски учебници и т.н.

Настоящата книга не претендира за изчерпателност по повдигнатите сложни и в немалка степен дискусионни въпроси. Основната й цел е да запознае читателя с постигнатото в изследването на османската експанзия, както и с вижданията на авторите по повечето от посочените проблеми. Предимно с общопознавателна цел в синтезиран вид е представена по-далечната предистория на събитията от XIV — XV в. — овладяването на византийска Мала Азия от селджукските тюрки, политиката на Иконийския (Румския) султанат и ролята на татарската (монголската) хегемония в движението на нови тюркски номадски маси от Средна Азия и Иран към Мала Азия и Европа. Наистина, средновековна България няма пряко отношение към тези събития, но в тях неизменно участват българи — от Арон и още няколко синове и внуци на цар Иван Владислав до Лъже-Ивайло, Иван Свинепаса и други малко известни българи, взели дейно участие в съпротивата срещу начеващата експанзия на турските емирати (сред тях с течение на времето на преден план излиза онзи на османците) в топящите се византийски владения отвъд Мраморно море. Накратко са разгледани и ранните турски набези в българските земи в средата на XIV в., но вниманието ни е концентрирано върху процеса на завладяването на основната българска държавна формация — Търновското царство на Иван Шишман, легитимният притежател на короната на Асеневци. В тон с тази постановка е разгледана и периодизацията на гибелта на нашата средновековна държавност. Авторите държат да запознаят читателите и с лансираната от тях преди няколко години хипотеза за възможното съществуване на Видинското царство в продължение на около четвърт век след 1396 — годината, сочена традиционно като последна за българския държавен живот през Средновековието. Наред със съдбата на Видин накратко са проследени и последните мигове на локалните български държавици в Македония и Добруджа. В заключение е показано съпричастието на българите към защитата на съседните християнски държави, походите на Владислав Варненчик и Янош Хуниади и други събития от петнадесетото столетие.

Първа глава

ЗАЛЕЗЪТ НА ВИЗАНТИЙСКОТО МОГЪЩЕСТВО В МАЛА АЗИЯ И БЪЛГАРИТЕ (СРЕДАТА НА XI — ТРИДЕСЕТТЕ ГОДИНИ НА XIV ВЕК)

Единадесетото столетие е едно от най-драматичните в историята на България и Византия. Вековният двубой на двете „свръхсили“ в региона завършва с унищожаването на Първото българско царство. С цената на колосални военни усилия, груби вмешателства и рафинирани интриги, безчовечни масови ослепявания и т.н. Ромейската империя съкрушава своята най-опасна европейска съперница. Властта на Византия се разпростира над почти целия Балкански полуостров, укрепват позициите ѝ в Южна Италия, а Мала Азия (нейното най-здраво ядро от VII — VIII в. нататък) се превръща в своего рода „вътрешна“ територия. Византийската власт обхваща части от Сирия и Месопотамия, а опасните някога арабски емири признават върховната власт на цариградския император. В пределите на империята, достигнала най-голямото си териториално разширение след „Златния век“ на Юстиниан Велики (518 — 565), влизат арменските и грузинските земи почти до Кавказ. До средата на столетието ромеите удържат постигнатото от Василий II Българоубиеца (976 — 1025), но унищожаването на доскорошните съседни държави, особено на Българското царство, започва да носи и своите пасиви. Опазването на изместените далече на север и югоизток граници става все по-трудно, българите правят един твърде сериозен опит да отхвърлят омразната чужда власт (1040 — 1041 г.), а през Дунав започват да нахлуват ордите на печенезите. Увеличаващите се военни разходи, данъчни тежести, административно-бюрократичен произвол и социални напрежения ерозират отвътре имперската мощ. В средите на самия елит нараства борбата за власт, за привилегии и крупни имения, довели до десетилетната конфронтация между аристократичните групировки. Конфликтът между т.нар. „цивилна“ и „военна“ партии (според образния израз на някои от старите византолози), между бюрократичната олигархия и земевладелската знат води до пристъпи на парализа в имперския организъм, както и до непрестанни заговори, метежи и цели „граждански войни“. Но, така или иначе, най-негативна роля играе нарастващата и разнопосочна външна заплаха, принуждаваща империята все по-често да се сражава най-малкото на два фронта. През втората половина на века настъпват неблагоприятни промени (при това неподозирани, трудно предвидими по мащабите си и своето действие в дългосрочна перспектива!) именно там, където ситуацията е изглеждала най-стабилна — на Изток, където се появява империята на „Великите Селджуки“. Тази мощна и агресивна държава променя коренно съотношението на силите по източната византийска граница и въвлича империята в събития, които в много случаи не зависят от конкретната ѝ политика.

1. От Манцикерт до Мириокефалон

През втората половина на X в. в Средна Азия израства едно племенно обединение от тюрки — огузи, предводвани от Селджук († 1030 г.) от племето кънък. В историографията неговото име поражда условното название „селджукски тюрки (турци)“ или „селджуки“, в което се включват разнородни тюркоезични етноси главно в политически и етнокултурен план. Отначало хората на Селджук са примитивни номади на изток от Аралско море, в степите и полупустините между Аму-даря и Сър-даря. Притискани от други племена, привличани все повече от богатите ислямски държави на юг от тях, селджуките започват да нахлуват в земите на дн. Иран, Афганистан и Пакистан. През 1055 г. в ръцете им пада Багдад, „световната столица“ на исляма, а халифът ал-Каим е принуден да провъзгласи Тогрул-бег (внук на Селджук) за султан. Така върху руините на някогашния Арабски халифат и съседните страни, на мястото на слабите държави на Газневидите, Буидите и Абасидите в тази част на Азия възниква „империята“ на „Великите Селджуки“. Появата на огромната селджукска държава предизвиква придвижването на тюркски номадски маси по посока на Мала Азия, като според някои изследователи става дума за демографски поток от порядъка на 500 хил. и дори 1 млн. души.

Към 1047 г. част тези племена вече достигат византийските земи в Армения и Месопотамия. Първите битки на ромеите със селджукските войски са през 1048 — 1049 г. С тях пръв се сблъсква *„Арон Българина“*, третият син на цар Иван Владислав (1015 — 1018), тогава управител на граничната провинция Васпуракан, която е включвала части от Армения и Грузия. Заедно с арменеца Катакалон Кекавмен (управител на Иверия, т.е. Грузия, а няколко години по-рано на Паристрион — Северна България) Арон разбива селджукския военачалник Хасан. Тогава Тогрул-бег изпраща против тях Ибрахим Инал с близо 100-хилядна армия. Кекавмен и Арон влизат в остра разпра за тактиката на войната, като надделява гледището на българина за предпазливи отбранителни действия. По този повод съвременниците преценяват Арон като *„...човек с хладен ум, мъдър и изкусен воин“*. В битката при Капетра (19 септември 1049 г.) ромейските войски надделяват, с което обстановката временно се стабилизира. Номадските преселнически вълни обаче продължават движението си по посока на византийските предели. Постепенно се оформят двете им направление — откъм Армения и откъм Киликия, което затруднява византийската отбрана. До 1071 г. обаче Византия успява да запази териториалната си цялост, балансирайки по дипломатически път. Турските набези продължават, като в много случаи не са свързани с политиката на селджукските султани, а са дело на полунезависими огузки, туркменски и др. племена, търсещи нови местожителища. Споменатите провинции Васпуракан и Иверия са подлагани на систематични разорения, под заплаха са важни стратегически крепости като Манцикерт (дн. Маназкерт, Турция), Мелитина, Севастия (Сивас) и др. При султан Алп Арслан (1063 — 1072) натискът продължава. В 1064 г. е превзет и разрушен големият град Ани, старата столица на Армения. Набезите във византийска Мала Азия достигат до Неокесария (Никсар) и Икония (Коня), макар териториалното статукво да не търпи сериозни изменения в ущърб на империята. Във всички тези събития участват мнозина българи, както и цели български военни отряди в състава на византийската армия. Освен Арон, в източните византийски провинции видна роля играят и други потомци на българската охридска царска династия — например Радомир (петият син на Иван Владислав), очевидно също висш военачалник, който дори попада в селджукски плен и научава турски; Василий Алусиан (син на Алусиан, съотв. внук на Иван Владислав, който като управител на Месопотамия се проявява като блестящ военачалник и удържа извънредно важния стратегически град Едеса, обсаден от самия Алп Арслан в 1068 г.); неговият брат Самуил Алусиан (по същото време управител на провинцията Армениакон и главнокомандващ византийските сили срещу турците); Теодор Арон (син на Арон, управител на провинцията Тарон, умрял от раните си след сражение с турците) и неговият брат Радомир Арон (известен само по един печат, от който личи, че той също е бил „дукс“ на някоя от провинциите по „селджукския фронт“)

и т.н. През 1057 — 1059 г. на власт е Исак Комнин, женен за Иван-Владиславовата дъщеря Екатерина, първата българка — византийска императрица. Присъствието на тази умна и властна жена в двореца още повече издига ролята на нейните братя и други нейни сънародници във византийската армия и политически живот.

Всички тези видни българи, представители на охридския царски дом, са имали своите български свити и военни дружини. Много е писано за т.нар. „елинизация“ или „ромеизация“ на висшата българска знат по онова време (такава тенденция в перспектива безспорно е налице), но споменатите лица все още са имали повече или по-малко ясно българско самосъзнание, за което има редица примери. Арменските хронисти съобщават за *„български войски“* във византийския Изток още през 1016 г. — това са преселените от Василий Българоубиеца войници на пленения кавхан Дометиан и мъгленския воевода (комит?) Илица. Без съмнение потомците на тези военни заселници са били част от местните имперски сили, но на фронта с турците са идвали и други българи — наемници, войници от балканските части на империята, прехвърляни тук и пр. Сред приближените на много от тогавашните византийски пълководци често е имало българи. Най-верните хора на бъдещия император Никифор III Вотаниат (1078 — 1081) са българите Борил и Герман; адютант на друг висш военен, станал прочут император, а именно Алексий I Комнин (1081 — 1118), е пловдивският павликянин Травъл (водач на българското въстание през 1084 — 1086 г.) и т.н. Наред с това Византия нерядко се опитва да използва заселилите се в Паристрион печенези срещу селджуците. Още през 1049 г. Константин IX Мономах (1042 — 1055) изпраща многохилядна печенежка конница в Мала Азия, но вождовете ѝ не изпълняват заповедта да се отправят срещу селджуките. Печенезите дезертират и като преплуват Проливите с конете си, се връщат в България, където създават сериозни главоболия на византийските власти и местните българи. С други думи, макар и далече от „селджукския фронт“, ангажирани с други трудни проблеми (безчинствата на печенези, узи и кумани, притесненията на византийската администрация и данъчен апарат и пр.), българите имат отношение към селджукската експанзия още в началните ѝ десетилетия.

По-решителни действия Византия предприема, когато на власт идва „военният“ император Роман IV Диоген (1068 — 1071), който също е свързан с България, а сред приближените му несъмнено е имало българи. Преди това той е управител на Паристрион (Северна България), а по-късно — на темата или катепаната „България“ (най-голямата провинция на империята по нашите земи) с център Скопие. Като такъв той се е познавал с видния български монах и отшелник св. Прохор Пшински. Според житието на св. Прохор именно той предсказал възцаряването на Роман, който хранел особена почит към българския светец. Първата съпруга на Роман е дъщеря на Алусиан, което прави Самуил и Василий Алусиан особено близки на новия император. Неслучайно Самуил става главнокомандващ ромейските сили срещу селджуците, а отстраняването му от служба (след свалянето на Роман в 1071 г.) е преценявано от съвременниците като погрешно и несправедливо.

Самият Роман Диоген е родом от Кападокия, което го прави извънредно чувствителен към турските безчинства. Той предприема успешни действия, но обстановката остава сложна. Интригите на столичната знат срещу „военния“ император също затрудняват кампанията. През 1070 г. Алп Арслан започва настъпление към Армения и Сирия, като завзема граничната крепост Манцикерт. Трудно е да се прецени дали султанът е смятал да атакува директно Византия или по-скоро се стреми да затвърди позициите си срещу египетските Фатимиди в Сирия. Роман е привърженик на идеята за мощен превантивен удар, която има много противници. Във византийския лагер царят разногласия, интригите на Романовите врагове дестабилизират армията. В такава обстановка императорът с много войски, вкл. наемни отряди от печенези, узи, „франки“ (западни рицари), руси и др., между които и българи, освобождава Манцикерт. Алп Арслан е склонен на преговори, но Роман отказва. На 19 август 1071 г. Византия търпи едно от най-страшните поражения в своята история, и то не толкова като конкретна военна катастрофа (загубите не са непоправими, а потенциалът на държавата далече не е изчерпан), колкото от гледна точка на стратегическата инициатива. По думите на съвременниците императорът е на път на спечели битката и дори преследва бягащите турци. „Ахилесовата пета“ на Роман е собственият му лагер, където неговите врагове преднамерено разпространяват слух за мнимото му поражение. Отделни части не влизат в боя, други открито дезертират и т.н. Измяната довежда до прелом, а императорът е ранен и пленен. Дори и тогава не всичко е загубено, тъй като Алп Арслан освобождава знатния пленник срещу обещание за териториални отстъпки. Превратът в Константинопол, където на власт идва Михаил VII Дука (1071 — 1078), предизвиква хаос и истинска гражданска война. Роман сам търси помощ от селджуците, а коварното му ослепяване и скорошната му смърт дават на султана прекрасен повод за намеса във вътрешните работи на обхваната от анархия империя. Под предлог, че отмъщават за „своя приятел и съюзник“, турците започват да налагат властта си над източните провинции. При Малик-шах (1072 — 1092) малоазийските племена все по-малко се съобразяват с политиката на централната власт в Багдад. През седемдесетте — осемдесетте години на XI в. те завладяват почти цяла Мала Азия. Михаил VII отправя отчаяни призиви за помощ към папата и западните християни, които оказват влияние при формирането на идеята за Кръстоносните походи.

Катастрофата при Манцикерт има своето отражение и в България. Най-видните български боляри начело с кавханския потомък Георги Войтех от Скопие вдигат народа на въстание (1072 — 1073 г.). По различни обективни, а и личностни причини, особено нееднозначно оценяваната от много българи сръбска намеса в лицето на обявения за цар Константин-Петър Бодин, въстанието е потушено от византийската власт. Не може да не отбележим обаче непримиримостта на правителството на Михаил VII към освободителните тежнения на българите на фона на апатията му към турските завоевания в Мала Азия. Тази съпоставка още веднъж ни убеждава в „преместването“ на интересите на византийската олигархия в балканския ареал и пораженческата ѝ политика спрямо селджуците след катастрофата при Манцикерт. В ход е замяната на владения от Армения и Мала Азия за такива в Европа, като един от примерите в това отношение е този с Григорий Бакуриани, основателят на Бачковския манастир.

Отслабването на властта на „Великите Селджуки“ (централната власт в Багдад) е благоприятно за формирането на селджукска държава в самата Мала Азия. Първият ѝ султан е Сюлейман ибн Кутлумуш (1077 — 1086), а тя е наричана най-често Иконийски султанат по името на столицата ѝ Икония (тур. Коня). Първоначалното ѝ ядро (до 1097 г.) обаче е в опасна близост с византийската столица — селджуците завземат прочутата, особено в историята на църквата, Никея (дн. Изник). Така за по-малко от едно десетилетие Византия губи земите, които от векове наред са нейно ядро и чието значение за съществуването ѝ след VII — VIII в. трудно може бъде охарактеризирано накратко.

При династията на Комнините Византия постепенно овладява безнадеждната наглед ситуация в западната част на Мала Азия. Стабилизацията на централната власт и енергичната политика на Алексий I Комнин съвпадат с междуособиците в младата държава след смъртта на Сюлейман. В Източна Мала Азия се създава формацията на династията Данишменди, съперница на Иконийския султанат и потенциален съюзник на Византия. Последното обаче се затруднява от факта, че Данишмендите са поддръжници на най-яростния ислямски фанатизъм. Византия успешно парира опитите за нови турски настъпления, всява раздори между емирите, нанася контраудари и т.н. Един от големите успехи на Алексий Комнин е ликвидирането на емира на Смирна (Измир) Чаха, който търси съюз с печенезите за превземане на самата столица Константинопол. Опасният емир — пират, който създава и свой флот, е убит по заповед на султан Килидж Арслан I (1092 — 1107). Първият кръстоносен поход (1096 — 1099) идва в навечерието на една византийска офанзива в Мала Азия. Наред с несъмнените изгоди походът носи на империята и нови грижи, като усложнява обстановката допълнително. Без особени усилия Византия си връща Никея (тук преговорите с турците са водени от споменатия Радомир), цялото егейско и голяма част от средиземноморското крайбрежие. До средата на XII в. византийските позиции в Мала Азия се разширяват и стабилизират.

При енергичния султан Килидж Арслан II (1155 — 1192) властта в Коня укрепва. Опитът за реванш обаче среща нарасналата византийска военна мощ. През 1161 г. султанът лично пристига в Константинопол, предлагайки своето приятелство, обещавайки да върне територии и крепости и т.н. Между двете страни се установява траен мир, но от него по-голяма изгода извличат селджуките. Мануил I Комнин (1143 — 1180), известен с амбицията си да възстанови Византия като „световна империя“, хвърля цялата си енергия в централноевропейските и средиземноморските си проекти. Докато император Мануил се стреми да наложи своя протекторат в Унгария, да възстанови византийската власт в Италия, съперничейки си с Германия и т.н., султанът получава свобода на действие срещу противниците си в Мала Азия, а „конкурентите“ от династията Данишменди са безсилни. От друга страна, в Мала Азия текат процеси на тюркизация и ислямизация на покореното гръцко, арменско и и друго християнско население. Продължава, макар и в по-малки мащаби, и движението на тюркски маси. Такива има и във византийските земи по границата. Големият сблъсък настъпва през 1175 — 1176 г., когато, подобно на Роман Диоген, Мануил Комнин предприема решителен поход срещу самата столица Коня. Предложенията за мир са отхвърлени, но авантюристичните действия на императора и съветниците му имат трагичен завършек. Измъчвана от жегата, страдаща от липса на вода и болести мощна армия е разгромена в планинските клисури около местността Мириокефалон (17 септември 1176 г.). Килидж Арслан е изненадан от победата си над могъщия противник и бързо се съгласява на предлагания вече от самите ромеи мирен договор. Поражението при Мириокефалон обаче пресича настъпателния ход на византийската политика при Комнините, като нанася непоправими вреди и на международния престиж на империята. Това намира отражение в редица по-късни събития, вкл. освободителното въстание на Петър и Асен в България. Плановете за възстановяването на византийската власт в Мала Азия (или поне в близките до държавната територия области) вече не получават поредната си повече или по-малко дълготрайна отсрочка, а са завинаги изоставени. Някогашните цветущи византийски провинции за по-малко от едно столетие добиват нов тюркски и ислямски етнокултурен облик, стопанството им нерядко деградира до полуномадско скотовъдство и т.н. *„Залезът на елинизма в Мала Азия“* (според сполучливия израз на Сп. Врионис) става необратим.

Във връзка с тези събития и процеси не можем да не отбележим и сензационното на пръв поглед съществуване на някаква българска общност (добила може би статут на политическа формация?) сред стихията на тюркското море. В литературно-историческия паметник „Данишменд-наме“ („Книга за Данишменд“) и в някои други извори се споменава за *„българско княжество“*, за *„границите на ал-Булгар“* (т.е. малоазийската българска държава!) в Тороските планини близо до гр. Адана. Тази интересна българска държавица е възникнала скоро след 1071 г. и е съществувала неизвестно докога през следващото столетие. Нейните създатели може би трябва да търсим сред потомците на онези преселени от Василий II *„български войски“* по тези места, за които вече стана дума. Споменът за това „княжество“ е запазен и до днес в името на планината Булгар-даг в същия регион. След унищожаването му от Данишмендите местните българи очевидно са били ислямизирани и асимилирани от тюркската стихия. Но за „българи“, както са се наричали (и са били наричани от околното население!) поне още няколко поколения техни потомци, се споменава даже и през XVI век! Така научаваме, че в етногенезиса на турския народ наред с местните гърци, арменци, лази и други малоазийски общности участват и български народностни групи (като тази от района на Адана) още през т.нар. „селджукска епоха“.

2. „Румският“ султанат, Византия и раждането на османската държава

Съжителството с Византия оказва своето влияние върху Иконийския султанат, когото източните автори обикновено наричат „Румски“, т.е. „ромейски“ („византийски“). Независимо от ислямския си облик, селджукската държава не провежда някаква особена репресивна политика срещу християнските си поданици, в нейната култура проникват определени византийски елементи и т.н. Въпреки победата при Мириокефалон териториалното статукво като цяло не се променя. Във византийската армия често служат турски наемници, понякога самият султан изпраща помощни отряди. Такива използва Алексий III Ангел против българския болярин Добромир Хриз в Македония през 1198 г., когато селджуците дори отвеждат пленени от тях българи в Мала Азия — първата, макар и инцидентна, проява на трагичната практика на „трите синджира роби“, така печално известна от времето на османското завоевание и последвалото го вековно робство.

Превземането на Константинопол от кръстоносците и създаването на Латинската империя през 1204 г. променя обстановката, но селджуците не се решават да предприемат настъпателни действия против незавзетите от западните рицари византийски земи в Мала Азия. Те не се противопоставят на създаването и съществуването на Никейската империя, която от тяхна гледна точка играе ролята на буферна държава между султаната и агресивните латинци. Султан Гияседдин Кайхюсрев I дори сключва договор за мир и приятелство с Теодор I Ласкарис (1204 — 1222) през 1207 г. Наред с победите на българския цар Калоян над латинците, и неутралитетът на турците позволява на Ласкарис да укрепи властта си, а в 1208 г. да се провъзгласи за легитимен византийски император. Усилването на ромейските позиции не е изгодно на Кайхюсрев, който отнема Синоп от Трапезундската империя, а в 1211 г. решава да атакува Никея. Какви са били крайните цели на тази агресия не се знае със сигурност, но през юни с.г. селджуците са разгромени край р. Меандър, а самият султан загива в боя. Според т.нар. „Морейска хроника“ във войската на Теодор Ласкарис имало „кумани и даже българи“, които може би са изпращани на никейския владетел от неговите съюзници, царете Калоян и Борил. Така никейската граница с турците е стабилизирана за много години напред, но не по-маловажно е морално-психологическото

въздействие на тази първа голяма никейска победа за консолидацията на народа и аристокрацията около Ласкарис и династията му.

При Алаеддин Кайкубад I (1220 — 1237) Иконийският султанат достига върха на могъществото си, но териториалното му разширение все още не засяга пряко интересите на Никея. По същото време от Изток започват да пристигат тревожни вести за монголската (татарската) инвазия в Средна Азия. Селджуците трябва да се сражават с войските на бягащия от татарите хорезмийски шах Джелал-ад-дин (1230 г.), както и да овладяват прииждащите вълни от нови бегълци. Подобно на Византия по време на събитията през XI в., сега селджукските турци на свой ред са залети от демографския „поток“, настъпващ под натиска на татарите към Мала Азия. Основната маса сред тези пришълци са родствени на „румските“ турци, но много по-примитивни и агресивни тюркски номадски племена (сред тях е и „кайъ“ на бъдещите османци), както и известни групи градско население от Средна Азия (главно Хорезм) и Иран. От гледна точка на Византия и Балканите естествено най-важна е именно тази тенденция, която не само застрашава империята в дългосрочен план, но и дестабилизира „познатия“, предвидим източен противник — Иконийския султанат. Притокът на примитивните, трудно контролируеми, нерядко фанатизирани номади има сериозни последици за самата селджукска държава. Още през 1239 — 1240 г. в източните ѝ области избухва тяхно въстание, водено от шейха Исхак. Бунтът е потушен от султан Гияседдин Кайхюсрев II (1237 — 1245) изключително трудно, което се отразява и на селджукската готовност за отбрана в самото навечерие на татарската офанзива срещу султаната. На 26 юни 1243 г. при Кьосе-даг татарските орди на Байджу-нойон разгромяват селджукската армия, в която има и един никейски съюзен отряд. Татарските пълчища разграбват Сивас и Кайсери, а Иконийският султанат поема тежка политическа и данъчна зависимост към новите „господари на света“. Източните провинции на силната доскоро селджукска държава попадат под директната власт на татарски наместници. Положението ѝ става още по-нестабилно, когато в Иран се създава т.нар. „държава на Илхановете“ начело с татарския вожд Хулагу (1256 — 1265).

В новата ситуация Никейската империя, която единствена от силните си съседи и партньори остава незасегната от татарската хегемония (България през 1242 г. е прегазена от татарите на хан Бату и попада под зависимостта на „Златната Орда“ в дн. Русия), получава много по-голяма свобода на действие. Трудностите на селджукските турци, особено няколкото години на глад и оскъдица, носят неочаквани изгоди на Никея. Продажбата на византийско жито и други храни, осъществена от император Йоан III Дука Ватацис (1222 — 1254), увеличава златния резерв; султаните молят за помощ и закрила, което личи най-добре при бягството на султан Ийзеддин Кайкавус в Никея през 1260 г. заедно със семейството му и много привърженици. Ромеите обаче се опасяват от по-ясни ангажименти, тъй като „татарският страх“ остава изключително силен. Търсейки помощ Ийзеддин дори предлага да отстъпи на императора територии и важни градове (стари византийски земи!), но Теодор II Ласкарис (1254 — 1258) мълчаливо отклонява щедрия „подарък“ предвид татарския сюзеренитет върху селджукската територия. В крайна сметка Никея използва слабостта на съседите си и през 1261 г. си връща вековната столица Константинопол, с което се възобновява легитимната Византийска империя.

Съобразяването с иранските татари създава проблеми на Византия с техните роднини и отявлени противници от „Златната Орда“. Това именно е използвано от Константин Тих — Асен в 1265 г., когато под предлог освобождаването на държания във фактически почетен плен Ийзеддин българи и татари атакуват империята. Михаил VIII Палеолог (1259 — 1282) успява да намери една линия на балансиране между двете татарски империи. Незаконородените му дъщери Мария и Ефросина стават съпруги съответно на иранския илхан Абага (в 1265 г.) и страшния за България Ногай (около 1274 г.). С оглед на политиката към турците съюзът с Иран е изключително важен. Той на практика поне за около четвърт век елиминира турската заплаха. Появата на татарската империя в Иран обаче е „нож с две остриета“ и с течение на времето „изгодата“ от нейното съществуване за Византия става повече от мнима. Временният ефект на татарската мощ в Мала Азия трудно може да се сравнява с причиненото от нея движение на тюркски номадски маси към границите на Византия. Именно през 50 — 60-те години на XIII в. започва т.нар. втора тюркска миграционна вълна в Мала Азия. Нейната сила постепенно се концентрира по границите на Византийската и Трапезундската империи, както и към Киликийска Армения. Сред новите фактори на малоазийския политически живот се открояват племената на караманците, гермиянците, агач-ери и т.н. Стремителното издигане на Караман-бей започва през 60-те години на столетието, а неговите наследници се месят нееднократно в борбата за султанската власт в Коня. Това провокира на няколко пъти директната намеса на татарите. Така Иконийския султанат все повече се руши под ударите на вътрешните и външните си врагове. Нарастващата данъчна експлоатация от иранските илханове предизвиква социални трусове от рода на въстанието начело със самозванеца Джимри (1277 — 1278), потушено от татарите с реки от кръв. Нестабилната централна власт в Коня се стреми да ограничи влиянието на пришълците, като организира т.нар. уджове (погранични бейлици), в които според един арабски географ от края на XIII в. вече имало близо 200 хиляди „шатри“ (семейства). Тази лавина рано или късно е заплашвала да се изсипе върху Византия, още повече, че империята е държава на „гяури“, а не на „правоверни“... Така татарската хегемония в Иран и Мала Азия обективно „тласка“ турците по посока на Византия. Независимо от жестоките татарски наказателни експедиции, които понякога са синхронизирани с византийските планове, от руините на Иконийския селджукски султанат вече се ражда т.нар. „Нова Турция“, както понякога е наричан „периодът на бейлиците“. През 30-те години на XIV в. татарската империя в Иран се разпада, което освобождава турците от постоянната заплаха в тила им при действия срещу Византия. Без осмислянето на тези фактори османската експанзия трудно може да бъде изяснена по задоволителен начин.

Както стана дума, отслабеният Иконийски султанат се стреми да запази поне относителна вътрешна стабилност, като заселва размирните пришълци по периферията, и то предимно по границата с Византия. До 1261 г. (освобождаването на Константинопол) византийските власти следят внимателно обстановката. Създава се ефективен отбранителен пояс от крепости по турската граница, акритите (съсловието на граничарите) се радва на изключителни грижи и привилегии. През 1262 г. акритите вдигат антиправителствен бунт, подкрепяйки легитимния Йоан IV Ласкарис, свален и ослепен от узурпатора Михаил Палеолог. Въстанието е потушено с големи жестокости, привилегиите и земите на акритите са отнети и т.н. Така империята сама руши „живата стена“ пред турците. След преместването на столицата от Никея в Константинопол вниманието към турския проблем е занижено предвид противодействието на създаваните от неаполитанския крал Карло Анжуйски антивизантийски коалиции, подновената намеса във вътрешните работи на България (нека си припомним само нейния апогей през 1277 — 1280 г., по време на въстанието на Ивайло) и т.н. Реакцията срещу започналите турски набези е слаба, ответните удари — инцидентни. Нещо повече, не липсват недалновидни стъпки — историкът Георги Пахимер пише:

> *„Императорът със задоволство приемаше като поданици пограничните перси* (турци — бел.авт.), *надявайки се да ги използва като жива стена, ако тохарците* (татарите — бел.авт.) *някога започнат нападения против нас...“*

Опитите да бъде контролиран процесът на заселване на турски групи вече в самите византийски предели са неефикасни. Експериментът за заместването на собствената „жива стена“ (акритите) с турска (!) на практика е самоубийствена стъпка. Едва в края на живота си Михаил Палеолог замисля по-енергични антитурски действия, които не получават реализация. Пахимер разказва как богата долината на р. Меандър опустява. Хората масово се изселват поради турските набези, едрите земевладелци продават земите си, заменят ги срещу стада добитък и т.н. В началото на царуването си безволевият и колеблив Андроник II (1282 — 1328) полага усилия да възстанови отбраната, но

е вече късно. Турците разрушават изградената като бариера срещу тях крепост Трал и атакуват Милет и егейското крайбрежие (1284 г.). Византийските сили в Мала Азия са поверени на талантливия пълководец Алексий Филантропин, който нанася серия тежки удари на създаващия се тогава бейлик Ментеше (1295 г.). Действията му са улеснени от един наказателен татарски поход, проведен явно след преговори с Византия. За нещастие кампанията завършва с истинска катастрофа, когато поради липсата на заплати армията провъзгласява Филантропин за император. Метежникът е заловен и ослепен, но във византийската отбрана настъпва пълна дезорганизация. Турското завоевание на егейското крайбрежие става неудържимо. Именно тогава Осман, фактическият създател на най-опасния турски бейлик, завладява земите около малоазийския Олимп и цяла Витиния. Така постепенно доскорошните „уджове“ се превръщат в самостоятелни „емирати“ или „бейлици“, които заплашват да унищожат напълно византийската власт отвъд Проливите. От тях най-пряко отношение към експанзията имат Ментеше, Айдън, Сарухан, Гермиан, Караси и особено бейлика на Осман, който според по-късната традиция е „султан“ от 1299 г. Така към началото на XIV в. османците (кайъ), чийто вожд Ертогрул с неголямата си орда се е заселил през средата на XIII в. край р. Сангарий (областта Сюгют), от невзрачен „удж“ започват да се превръщат във водеща турска сила. През първите десетилетия на XIV в. обаче те имат сериозни съперници, особено Айдън, а по-късно Караман. Обаче от военностратегическа гледна точка именно бейликът на Осман е в най-изгодни позиции за действия срещу линеещата Византия — бившата столица Никея, важни градове като Пруса (Бурса) и Никомидия са на границата, което ги прави сигурна плячка. По такъв начин пътят към Мраморно море, към Босфора, към самия Константинопол и Европа на практика е открит за младата и агресивна османска държава. Всъщност османският бейлик прилича повече на един голям военен лагер, в който се стичат нови тюркски групи, авантюристи, „гаазии“ („борци за вярата“), плячкаджии и т.н.

Във връзка с тези събития е познатият разказ на Пахимер за българина Лъже-Ивайло (Псевдо-Лахана), чието име всявало страх сред турците. Ивайло бил сред малцината в тогавашния свят, които можели да се похвалят с военни успехи над страшните татари. Това е правело силно впечатление на заселници от уджовете, вкл. и на османците (кайъ), дошли по тези места, спасявайки се от меча на татарите. Самозванецът водел със себе си дружина от българи, които желаели *„...да нападнат неприятелите заедно с ромеите“*. И тук колебливостта на Андроник си казва думата, а стихийното народно движение за антиосманска война (Пахимер сочи като цел на действията р. Сангарий, дн. Сакария, където е ядрото именно на османския бейлик!) пропада. Случаят „Лъже-Ивайло“ е интересен пример за верния инстинкт на простолюдието пред лицето на страшната заплаха. След арестуването на този нов харизматичен вожд *„потеглилата като огнена стихия“* селска армия е обезглавена.

Естествено, Андроник II продължава да търси средства за борба с турската инвазия, но до цялостна стратегия по този въпрос „на живот и смърт“ за империята въобще не се достига. Византийските инициативи са хаотични и недостатъчно обмислени, действията (когато въобще се стига до такива!) — неумели и нерядко с обратен ефект. Усилията на императорския емисар Йоан Тарханиот да възроди акритската отбрана пропадат, срещайки противодействие от едрите земевладелци, вкл. и от църквата. Походът на императорския син и съимператор Михаил IX, при който главната сила е един корпус от алани (предците на днешните осетинци), завършва с тежко поражение пред стените на Магнезия (1302 г.). Най-злощастно за империята обаче приключва т.нар. каталанска експедиция. Сражавалите се успешно против арабите в Испания каталански войници, служили по-късно в Сицилия, са останали „без работа“. Водачът им Роже дьо Флор (Блум), авантюрист от международен мащаб, предлага услугите си на Андроник. Тези „алмугавари“, наподобяващи познатите византийски акрити, притежават изключителна смелост и високи бойни качества. Роже е обсипан с почести, като му дават ръката на императорската племенница, дъщерята на бившия български цар Иван Асен III. В лагера на каталаните присъства и Иван-Асеновият син Михаил Асен, когото те величаят като *„император на Загора“* („цар на България“). Вероятно и той участва в кампанията, което ни дава възможност да търсим още един случай на своеобразно българско присъствие в антитурските действия. Със своите 6 хил. бойци, главно тежко въоръжени пехотинци (най-доброто противодействие на леката турска конница), Роже предприема успешна офанзива (1304 г.). Последователно са разгромени войските на Айдън, Ментеше и т.н. Край планината Тавър обединените турски опълчения, надхвърлящи 30 хиляди души, са обърнати в бягство. Никифор Григора пише, че *„варварите бягали отвъд старите ромейски граници...“* Но еуфорията от каталанските успехи е краткотрайна. „Освободителите“ тероризират местното гръцко население, дори мечтаят за създаване на своя държава на византийска територия. Достатъчно прояви на некоректност има и от византийска страна. В крайна сметка Андроник решава да извика каталаните в европейската част и да ги хвърли срещу България! Това решение още веднъж показва подценяването на турската заплаха, дори и в толкова труден момент. Убийството на Роже от византийски агенти осуетява този план, а отмъщението на каталаните, които опустошават Източна Тракия, ясно демонстрира пред всички съседи (и особено пред османските турци!) безсилието на империята в близката околност на самата ѝ столица.

И в тези събития участват българи, а съвременниците са ни оставили имената на най-видните от тях. Заедно с Роже дьо Флор се сражават и хората на Хранислав, бивш съратник на Ивайло, дългогодишен затворник във византийската столица, станал най-неочаквано един от най-преданите служители на Андроник II. След една битка той влиза в остър спор с Роже, който го ранява с меча си и заповядва да го обесят... Останалите византийски командири усмиряват каталанския вожд, *„като изтъквали многото достойни постъпки“* на Хранислав, с което навярно се загатва за предишни негови подвизи в борбата с турците. През 1306 г. в Мала Азия се сражава „по български“ (по прийомите на партизанската война в планинска местност) *„севастът на българите“* Иван Свинепаса с отряд от 300 (според друга версия от хиляда) българи, в когото някои автори виждат „втори Лъже-Ивайло“. Този безстрашен български воевода не се отчайва дори когато е пленен, но предателство на местни гърци решава съдбата му.

Положението в Мала Азия става отчайващо. Византийската столица е залята от бежанци, което създава неимоверни стопански трудности. Големият глад през зимата на 1307 — 1308 г., „лекарство“ срещу когото станало изпратеното от цар Теодор Светослав българско жито, отчасти се дължи и на тежкия бежански проблем. До някакви решителни действия против турците обаче не се стига, ако не се броят действията на един елитен сръбски отряд начело с воеводата Новак Гребострек, предоставен на империята от крал Стефан Милутин. Гражданската война между Андроник II и неговия внук Андроник III Млади, продължила от 1321 до 1328 г., окончателно изоставя нищожните вече малоазийски територии на произвола на съдбата. На 6 април 1326 г. султан Орхан (1326 — 1362) завладява Бурса, която става първата истинска османска столица. Бейликът започва да се превръща в централизирана и силно военизирана държава, готова в недалечна перспектива да заеме мястото на вековната християнска империя. Едва през 1229 г. новият император Андроник III (1328 — 1341) с армия от едва 2 хил. души предприема поход в подкрепа на Никея, подложена вече години наред на тежка османска блокада. Край Филокрини ромеите се разбити, с което съдбата на бившата столица е решена — на 1 март 1331 г. тя пада в ръцете на Орхан. И в тези събития е регистрирано пряко българско участие — по време на похода на Андроник III в малката му армия е отрядът на българина „*Севастопулос*“ (буквално: „синът на севаста“), съставен от 300 конници. Този случай напомня за описания по-горе български „севаст“ Иван Свинепаса, а доколкото въпросната титла понякога е давана на първенци на етнически малцинства в империята, то си струва да се запитаме дали не става дума за лице от същата среда. Най-вероятно и Свинепаса, и „*Севастопулос*“ са лидери на българите в Източна Тракия, Източните Родопи или Беломорието, тогава във византийска територия. Именно те са сред първите, които стават жертва на турските разбойнически набези в европейските земи на империята. От само себе си се налага и връзката с Момчил, отново в същия български район няколко десетилетия по-късно. Един новооткрит документ споменава друг български севаст — Николай Вит, който през 1324 г. като „*владетел на този град* (Мосинопол — Гюмюрджина, дн. Комотини) *и протосеваст на българите*“ участва като арбитър в имуществен спор. Документът, чиято цялостна публикация предстои (Ив.Тютюнджиев), показва този местен български първенец като извънредно влиятелна личност пред византийските държавни и църковни власти. Като вземем предвид близостта във времето, логично е да се запитаме дали загадъчният „Севастопулос“ не е син на същия протосеваст Николай Вит? Нека припомним още веднъж, че именно българите в Беломорието са изложени на турски набези още от края на XIII — началото на XIV в.

„Турският страх“ вече е първостепенен фактор във Византия, все по-често разбойнически шайки преминават морето и плячкосват Тракия. През 1337 г. османците превземат Никомидия, а под властта на империята като „острови в турското море“ остават единствено крепостите Филаделфия и Ираклия. Така османските турци налагат властта си над крайбрежията на Мраморно и част от Егейско море. Южният егейски бряг обаче е в територията на Айдън, където управлява Умур-бей (наричан още Умур паша), който владее и богатия град Смирна (Измир). На основата на местната морска традиция и с помощта на помюсюлманченото гръцко население той създава силен флот, враждува с Генуа и рицарите от о-в Родос, като същевременно е съперник на османците. Наличието на общи врагове предопределя съюза между Айдън и Византия, който обаче едва ли може да бъде бариера пред експанзията. Нещо повече, този съюз води до първите турски нападения в българските земи, поставили началото на трагедията, разразила се през втората половина на XIV в.

Втора глава

ОТ РАЗБОЙНИЧЕСКИ НАПАДЕНИЯ И НАЕМНИЧЕСТВО КЪМ ЗАВЛАДЯВАНЕ НА ТЕРИТОРИЯ НА БАЛКАНИТЕ

(ТРИДЕСЕТТЕ ГОДИНИ НА XIV В. — 1369 Г.)

Периодът между тридесетте и шестдесетте години на XIV-то столетие е особено важен за развитието на политическата ситуация на Балканите и в Мала Азия, а последиците от него променят радикално хода на балканската история. Окончателно рухва Иконийският султанат, както и заплахата „номер 1" за формиращата се нова турска общност — татарската империя на Илхановете в Иран. В западната част на Мала Азия сред десетината бейлици все повече изправя ръст „султанатът" на османците. Византия пропада все по-дълбоко във вихъра на гражданските войни, социалните катаклизми и църковни разпри. Държавното ѝ единство се руши, вековната централизирана империя се превръща в конгломерат от „апанажи" — владения на членове на императорското семейство, които водят почти независим живот. Същата тенденция ерозира и българската държава, която след няколко десетилетия съвременниците ще схващат като *„три* (и повече!) *България"*, едната от които (Видинското царство на Иван Срацимир) ще се опитва да бъде своеобразен конкурент на Търново. Разпада се в крайна сметка и илюзорното сръбско „Душаново царство", от което „изникват" повече от десетина независими „княжества" и „кралства", някои от които съвременниците не без основание наричат *„български"*. На североизток окончателно избледнява тежката сянка на татарската „Златна Орда", но от северозапад все по-често протяга хищническата си ръка мощната Унгария. На север от Дунава правят първите си стъпки т.нар. Дунавски княжества (Влашко и Молдова), докато край Адриатика избуяват кълновете на една друга нова държавност — албанската. Някои изследователи „броят" повече от 40 балкански „държави" в средата на столетието — число, което си остава условно, но дава поне най-бегла представа за размирната обстановка на полуострова в навечерието на османското завоевание.

1. Ранни турски набези в българските земи (до 1354 г.)

Проблемът за ранните турски нападения в българските земи нерядко е подценяван, доколкото те все още не означават загуба на земи и политическа независимост. Не е оправдано обаче и преувеличаването на тяхното значение, достигащо до отделянето им като първи етап на завоеванието (?!), тъй като ефектът им е все пак ограничен във времето и пространството. Трябва да отбележим и нещо друго — под „ранни турски нашествия в българските земи" почти винаги се разбира държавната територия на страната при цар Иван Александър (1331 — 1371). Но ако вземем предвид земите, където българите са основната маса от населението, т.е. част от Източна и Беломорска Тракия, Родопите, Македония, отчасти дори Албания и Тесалия, то въпросът става далеч по-сложен, а хронологическият обхват по-широк. Случаите с Лъже-Ивайло, Иван Свинепаса и „Севастопулос" позволяват да се мисли, че българите на византийска територия южно от Родопите са били обект на турски разбойнически набези още от края на XIII — началото на XIV в. Преживяващата дълбок упадък империя е все по-безсилна да се справя с тях. Така например през 1332 г. турците на Умур-бей плячкосват района около Гюмюрджина (Комотини), където е живеело от векове и българско население. Дошлият да ги прогони Андроник III се страхува да влезе в бой с тях. Достоен за отбелязване е отговорът на емира пред дошлите при него ромейски пратеници: „Понеже вие ни се изпречихте, ние стоим тук, показвайки на дело, че не се боим от сражение с вас..." Оказва се, че един владетел има едва ли не неблагоразумието „да се изпречва" на неканените малоазийски „гости" в своята собствена земя... През 1339 г. осем хиляди турци опустошават *„цяла Тракия до Мизия* (т.е. България)", като *„не се изморявали денем и нощем да грабят, а цялата плячка изпращали в Азия..."*, както разказва Григора.

Нека отначало се спрем именно на българската държава и нейното отношение към турските нахлувания на Балканите. То е мотивирано най-вече от участието на търновското правителство в поредната византийска гражданска война (1341 — 1347), водена от претендента Йоан Кантакузин срещу цариградското регенство на малолетния Йоан V Палеолог. Иван Александър е на страната на регентството, което не е без връзка с интересуващия ни проблем. Кантакузин, най-близкият сътрудник на покойния Андроник III и „велик доместик“ (командващ сухопътните сили), вече е хвърлял турците на Умур-бей срещу България. През 1340 г. турските кораби навлизат в Черно море. Знае се, че те изненадващо атакуват българската крепост Килия в Дунавската делта, която е във владенията на Балик и брат му Добротица. Добруджанската държавица признава върховната власт на търновския цар. По всяка вероятност обаче този пиратски рейд е имал за цел да тероризира цялото българско крайбрежие, още повече, че през средновековието основен способ е т.нар. каботажно (крайбрежно) плаване. Поетът Енвери разказва как изплашените местни жители сигнализирали с факли за опасността. Изглежда повечето български крепости са се оказали недостъпни за айдънските пирати, стигнало се до битки и т.н. Положително набегът е засегнал не само земите на Балик, но и територията на самия цар, например около Варна. Най-голям успех Умур обаче има в района на Делтата, където успява да превземе Килия. Ето как Енвери възпява пиратските действия на Умур:

„Могили от трупове вдигнаха вред
и пленници взеха и плячка безчет!
(...)
Доведоха всичките пленници в строй,
стотици и хиляди... Нямаха брой!

Азеби нахлуха в гори и селца,
да дирят невести, девици, деца,

и всеки жена си избра, някой две,
отведоха всички сред плач, викове.

Селата запалиха, сринаха с вой
градеца Килия и крепости рой,

напълниха кораби с плячка, с жени
и бързо отплаваха в зной и вълни...

Иван Александър и Балик не могат да простят на Кантакузин този коварен удар. Както изглежда, те се оплакват на могъщия Узбек, ханът на „Златната Орда“, който също е подразнен от турската намеса в сферата на собствените му интереси и се заканва да изпрати 60-хилядна армия и дори да превземе Константинопол. Византийската дипломация с цената на редица унижения успява да успокои разгневения татарски повелител. През 1341 г. обаче във византийска Тракия наистина идват големи татарски сили, които наказват империята заради неплатения годишен данък. Тук татарите попадат на скитащи турски шайки, които избиват *„безмилостно като кучета“* (по думите на Никифор Григора), пленените турци са отведени в робство. Могъщата северна сила, следваща заветите на Чингиз-хан, като че ли би станала бариера срещу новите азиатски нашественици на Балканите... Скоро обаче, подобно на иранската татарска империя, и „Златната Орда“ пропада във вихъра на междуособиците, като понася изключително тежки загуби и от „черната смърт“ (страшната чумна пандемия, поразила цяла Европа в средата на XIV в., тръгвайки именно от „Златната Орда“). Все повече грижи ѝ създава борещото се за независимост Московско княжество (нека припомним само прочутата Куликовска битка през 1380 г.), на пътя ѝ към Северното Черноморие и Балканите се изпречват нови сили — Литовско-руското княжество, Унгария, Полша, Молдова...

Така залезът на татарското могъщество в Източна Европа по стечение на обстоятелствата съвпада с първите прониквания на турците на Балканите, което от гледна точка на геополитиката на региона съвсем не е без значение. Най-малкото българските царе вече не могат да разчитат на оня почти неизменен контингент от 2 — 3 хиляди татарски конници, които виждаме да подкрепят Михаил III Шишман и Иван Александър във всичките им военни кампании. След средата на XIV в. обаче този резерв от доказала качествата си (и плашеща турците!) военна сила е недостъпен за българските владетели.

Така или иначе, още през същата 1341 г. Кантакузин, който след неочакваната смърт на Андроник за няколко месеца е фактическият управник на империята, отново шантажира Иван Александър със същия „сценарий“. Когато заплашва царя, че ще изпрати неговия съперник Шишман (син на покойния цар Михаил Шишман) *„с кораби по Дунава във Видин“*, той навярно намеква отново за турските пирати на Умур.

Гражданската война във Византия отначало тече крайно неблагоприятно за Кантакузин — срещу него и подкрепящите го поземлени магнати въстават най-широки социални слоеве. Губейки почва под нозете си, той търси помощ от сръбския крал Стефан Душан (1331 — 1355), който го използва като просто оръдие, за да завладее за себе си оставащите под византийска власт етнически български земи в Македония, да мечтае за Солун и дори за самата столица Константинопол. През 1343 г. във войната настъпва прелом, който се дължи най-вече на намесата на Кантакузиновия личен приятел и съюзник Умур. С помощта на идващите през морето айдънски сили (понякога, за да бъдат разграничени от османците, тези турци са наричани „селджукски“, което не е съвсем точно) Кантакузин разорява жестоко земите на своите противници. В етнически план тези земи са най-вече български, независимо дали принадлежат на Иван Александър, на столичното византийско регентство начело с императрицата Анна Савойска и великият дукс (адмирал) Апокавк или на сръбския владетел Душан. Кантакузин е останал в историята като главният виновник за бъдещите турски завоевания в Европа, но турска помощ използват и противниците му — Апокавк намира съюзници в лицето на бейлика Сарухан и османците. В състава на неговия флот има и кораби на султан Орхан.

През 1343 — 1344 г. Кантакузин заздравява позициите си. На негова страна отначало е и родопският воевода Момчил, човек с великански ръст, бивш разбойник и наемник при Стефан Душан. Турските съюзници със или без съгласието на самозванеца-император нахлуват и в земите на Иван Александър, а също и в Македония, отвличайки хиляди български пленници. В някои от тези акции участва и Момчил, който предизвиква възхищението на Умур със своето юначество. Скоро обаче се налага Умур да отплава за родината си, тъй като срещу неговата пиратска държава се формира мощна коалиция (Венеция, Кипър, родоските рицари и Папството). Момчил, който вече е създал своя власт в Родопите и Беломорието, скъсва съюза с Кантакузин, когото местните хора ненавиждат заради турските погроми. По същото време се активизират Иван Александър и Балик. Цариградското правителство отстъпва на търновския цар Пловдив с още няколко околни крепости. Обикновено се твърди, че между царя и Момчил нямало никаква връзка. Това обаче едва ли е вярно, тъй като самият Кантакузин съобщава, че съпругата на родопския властелин била *„от Мизия“* — понятие, с което склонните към архаизация византийски автори обозначават винаги българската държава. На разположение на регентството идват и добруджански войски (хиляда елитни войници), водени от братята на Балик, Добротица и Теодор. Те се сражават срещу Кантакузин и турците до самия край на войната (1347 г.), дори когато самата Анна Савойска капитулира.

През 1345 г. Умур се връща на Балканите. Опит за по-сериозно противодействие на пашата и неговия съюзник Кантакузин оказва единствено храбрият Момчил, атакувайки турските кораби в пристанището Абдера. Три кораба са изгорени (според друго сведение — голяма част от турския флот), другите панически бягат в морето. Акцията на храбрия българин заплашва действията на Кантакузин с пълна катастрофа, а в едно сражение императорът по чудо оцелява. Тогава Умур и Кантакузин започват целенасочена офанзива срещу Момчил. Силите са неравни и пред стените на Буруград (Перитор), чийто византийски гарнизон отказва да отвори вратите на крепостта, войнственият българин пада убит след отчаяна съпротива. Това става през юни 1345 г., а само след няколко дни в Константинопол загива нелепо и Апокавк. Пътят на Кантакузин към престола е открит. През 1346 г. в отчаянието си императрицата Анна Савойска хвърля против претендента своите (отново турски!) съюзници от бейлика Сарухан. Те обаче предпочитат да нахлуят в българските предели, а на връщане разграбват околностите на византийската столица. Гражданската война съвпада с времето на най-ожесточените църковни спорове от векове насам. Подкрепяните от Кантакузин исихасти надделяват, което също усилва позициите му. През 1346 г. става и друга, много важна промяна, която предопределя скорошното османско проникване на Балканите — позициите на страшния Умур отслабват все повече. Емирът губи богатата Смирна (тя остава в ръцете на родоските рицари чак до 1403 г.), а войната с християнската коалиция се затяга. В нея той намира смъртта си (1348 г.), с което османците са освободени без никакво усилие от тяхна страна от един опасен съперник. Около 1346 — 1347 г. османската държава постига сериозно териториално разширение в Мала Азия, анексирайки бейлика Караси (Кареси). Именно тази териториална придобивка създава удобен плацдарм за проникване на Балканите, а неин наместник става престолонаследникът Сюлейман — бъдещият завоевател на Галиполи и основоположник на османската власт в Европа. Най-близки негови помощници са местните аяни Хаджи Илбеги и Евренос бей, които по-късно ще видим като удж-бейове и завоеватели на византийски и български земи. Междувпрочем Хаджи Илбеги вече е познавал добре региона, тъй като е придружавал Умур в неговите набези срещу България и Сърбия (т.е. най-вече в етнически българските земи в Македония). Засилването на османското могъщество, вкл. и във военноморско отношение, се извършва на фона на рязкото отслабване на т.нар. егейски емирати, на първо място на Айдън. Тогава узурпаторът прави един решителен ход и омъжва дъщеря си Теодора за султан Орхан, съгласявайки се на унизителното условие принцесата да бъде помюсюлманчена. На разположение на Кантакузин идва споменатият вече османски престолонаследник Сюлейман, който разполага стана си близо до Калиопол (Галиполи) — една стъпка, която само след 8 години ще има фатални последици...

През 1347 г. претендентът победоносно завзема върховната власт. Йоан Кантакузин е една от най-ярките и противоречиви личности на Балканите през XIV-то столетие. Този бележит политик и интелектуалец, под чието перо излизат даровити исторически и богословски трудове, поне донякъде е осъзнавал възможните последици от хазяйничeнето на турците в собствената му страна. Носен от бурното течение на събитията, той недалновидно се надява, че ще може да контролира турските действия, насочвайки ги в своя полза. Кантакузин обаче подценява османските интереси за бързо териториално проникване в Европа, което естествено би застрашило на първо място самото съществуване на вековната империя. С османска военна помощ той се стреми да изтласка Стефан Душан от Южна Македония, а при тези действия страдат и тамошните българи. Междувременно Сюлейман продължава да нахлува в българска Тракия, „*отвличайки много добитък и хора*“. Налага се Кантакузин да се оправдава пред Иван Александър, че той няма реалната власт да възпре своите съюзници; че Сюлейман следва заповедите на баща си Орхан, а византийското правителство е против и т.н., и т.н. Византия е въвлечена и в друга опасна интрига, в която главната роля играе могъщата италианска република Генуа. Генуезката колония, разположена в укрепения столичен квартал Галата, нанася унизително поражение на ромеите. А всичко това става буквално пред очите на турците! От разразилата се венецианско-генуезка война в Босфора отново страда най-вече Византия.

В хода на тези събития през 1351 г. в българската столица Търново пристигат пратеници на Кантакузин. Те предлагат да бъде създаден флот за охрана на Проливите и предотвратяването на нови турски нападения, като от българския цар се иска финансова помощ. Отначало Иван Александър дава принципното си съгласие. Ето какво разказва самият император в своята „История“:

> „ *Случи се и нещо друго, което го подтикна* (Иван Александър) *повече към действие. В дворците му в Търново имало някакъв народен празник. Събрал се много народ и когато той преминал между тях, а пратениците на императора го следвали, всички викали на своя език, че трябвало да направят всичко според предложението на император Кантакузин и на всяка цена да се предпочете мирът с него, за да не би, като бъдат във-*

> *лечени във война самите те да загинат, погубени от варварите. И те искали той* (царят) *да се съгласи с пратениците. Когато Александър попитал пратениците дали са разбрали казаното, а те отвърнали, че не са разбрали, той им заговорил на гръцки и считал искането на тълпата за твърде добър признак, че делото е твърде полезно за тях, понеже, без да бъде питана от никого* (тълпата) *сама съветвала това, което е изгодно...*"

В крайна сметка обаче до споразумение не се стига. Според Кантакузин търновският владетел се поддал на внушенията на Стефан Душан, който упрекнал българския си „колега", че се е съгласил да плаща *„доброволни данъци"* на своя отколешен враг. Настроеният положително към Кантакузин автор на Българската анонимна хроника (тази позиция се дължи на симпатиите на неизвестния монах към православните възгледи на императора по споровете за църковна уния с католическия Запад) разказва:

> *„И като видя Кантакузин, че не може да прехранва корабниците, защото нямаше достатъчно хляб и свинско месо, а и защото хазната се изпразваше с всеки изминат ден и не стигаха дукати и сребро, той измисли следното. Изпрати в Търново при българския цар Александър пратеничество да му помогне той за прехраната на корабниците, за да пазят брода. Българите като чуха това, надсмяха се и укориха гърците. Не само ги оскърбиха, но ги псуваха на майка и жена и ги отпратиха с празни ръце. Когато узна това, Кантакузин се наскърби много. И изпрати пратеници при сръбските господари (...), за да помогнат на корабниците. И тези като чуха това, не само се надсмяха и укориха гърците, но ги и напсуваха на майка и жена и ги отпратиха без нищо. Когато Кантакузин изпрати* (пратеници) *при българските царе и сръбските господари и им рече: „Не пожелахте да ни помогнете, обаче после ще се каете", то те не обърнаха внимание на това, но казаха: „Когато турците тръгнат срещу нас, ние ще се браним от тях...*"

Нещата обаче не стоят така просто, както ги обясняват средновековните автори. Иван Александър е имал достатъчно причини, за да се съмнява в искрените намерения на византийския василевс. Той е помнел и заплахите на същия този Кантакузин за военноморска диверсия през 1341 г., и провокираните от него набези на Умур. От друга страна, за царя не е било тайна, че главната „морска грижа" на империята са генуезците, срещу които Кантакузин именно през 1349 — 1351 г. полага неимоверни, но безрезултатни усилия да построи флот. Но, така или иначе, византийско-българските противоречия създават косвени предпоставки за овладяването на „брода" през морето (Галиполи) от османските завоеватели.

През 1352 г. започва поредната гражданска война в империята. Достигналият пълнолетие легитимен император Йоан V въстава срещу своя „настойник", узурпатора Кантакузин. Йоан завзема Димотика, търсейки помощ от Душан и Иван Александър. Срещу тях доскорошният радетел за обща военноморска отбрана хвърля отново турците. Те разгромяват сръбския отряд, а българските войски се оттеглят. Това обаче не спасява България от поредното плячкосване, защото (както се оправдава Кантакузин), турците *„...нахлуха в Мизия* (= България) *по свой почин и опустошиха много нещо, след което с плячката се завърнаха в родината си...*" И този път действията са ръководени от Сюлейман, който вече има своя „резиденция" на европейския бряг — малката крепост Цимпе (или, по-точно, Цимби) близо до Галиполи. Цимпе се смята и за първото балканско владение на османската държава. Дали тази крепост е завладяна от Сюлейман или пък му е дадена като лагер за съюзническата войска от самите имперски власти, остава не съвсем ясно. Никифор Григора твърди, че именно Кантакузин предава Цимпе на Сюлейман, за да му е винаги „под ръка" с войниците си. Разбира се, императорът ожесточено отрича тези обвинения, твърдейки, че турският принц самоволно се е настанил в пустеещата крепост. Въпреки че на Орхан били предложени 10 хил. перпера откуп, той въобще отказал среща и разговори по този въпрос. Така или иначе, през 1352 г. османците са вече на Балканите. Заплащането на турската помощ периодически опразва византийската хазна. Стига се до такива „своеобразни“ и кощунствени решения като изразходването на изпратените от московския велик княз Симеон Горди пари (те са събирани години наред с благочестива цел — ремонт на символа на световното православие, храмът „Св.София“) за турски заплати...

Развръзката настъпва в 1354 г. Както и да е била заета крепостта Цимпе от Сюлейман, то този акт не е правел особено впечатление дори на самите ромеи, а и контролът над въпросния укрепен пункт не е бил в състояние да влияе на военностратегическата ситуация. Не така стоят нещата обаче две години по-късно, когато през нощта на 1 срещу 2 март 1354 г. силно земетресение разлюлява крайбрежието на Дарданелите и Галиполския полуостров. Обхванати от паника, жителите на големия, стратегически важен град Галиполи бягат извън крепостните стени. Сюлейман, който в момента е на малоазийския бряг, реагира светкавично и веднага идва в Галиполи. Идват и войниците му от Цимпе и така турците без никакви усилия слагат ръка на полуразрушената крепост. Те не допускат ромеите да се завърнат в Галиполи и бързо възстановяват крепостните му стени. „*Бродът*“ (най-тясното и удобно за преминаване дори без кораби, само с коне, място на Дарданелския пролив) пада под властта на османците. Загубата на Галиполи предизвиква паника във византийската столица. Отчаянието и „турският страх“ (според използвания от Р.Радич образен израз) вземат застрашителни размери. Никифор Григора разказва, че никой не смеел да се скара на децата с по-висок глас, тъй като всеки шум можел погрешно да бъде сметнат за резултат от внезапно турско нахлуване в града! Използвайки настъпилия смут, с генуезка помощ Йоан V завзема властта. Кантакузин веднага иска помощ от Сюлейман, но народното недоволство и склонността на младия император към диалог предотвратяват една намеса, която би могла да има гибелни последици още през 1354 г. Свиканият държавен съвет ожесточено дискутира турския въпрос. Някои от знатните настояват за решителни военни мерки преди още османците да са се закрепили в Галиполи. Кантакузин и неговата фракция изтъкват, че за успешна контраофанзива трябват сигурни съюзници, много средства и флот, „*който да пречи на персите* (турците) *да получават подкрепления от Азия...*“ Надделява схващането, че е за предпочитане да се действа по дипломатически път, като Сюлейман бъде уговорен да опразни Галиполи срещу откуп. Предлаганите 40 хил. перпера за връщането на крепостта не могат да се сравнят със стратегическите изгоди и възможността на трайно закрепване в Европа. Нещо повече, Сюлейман завладява Кипсела (дн. Ипсала) и Малгара, което прави турците господари на Галиполския полуостров. Още със стъпването си на европейския бряг османците не оставят никакви илюзии у съседите си, че районът на Галиполи е само изходна база за нови и нови завоевания. Мехмед Нешри, един от апологетите на тази хищническа политика, разказва:

> „*Сюлейман паша заповядал намиращите се в тези крепости невернишки семейства да бъдат преселени в земята Караси* (в Мала Азия — б.а.), *та да не могат някак да навредят. А от Анадола непрестанно прииждали храбри юнаци (...) В земята Караси имало араби чергари. Те били дошли със своите подвижни домове и останали да живея там. Орхан Гаази ги вдигнал и ги прехвърлил в Румелия. В кратко време те се заселили в околността на Гелиболъ* (Галиполи)... *Без отдих, ден след ден, те* (войските на Сюлейман) *продължавали победния си ход. Народът от земята Караси от отсамната страна също заприиждал. Новодошлите придобивали родина и се заемали със свещена война. С благословията на Аллаха народът на исляма станал могъщ. Накъдето и да насочели усилията си, неверниците не смогвали да им устоят.*“

Така османците прилагат познатата им система, превръщайки новите владения в един „удж“, където се стичат не само „борци за вярата“, но и плячкаджии, авантюристи и мародери. Именно тук е преселвано и „неудобно“ население — такова, което в Мала Азия създава грижи на властта. Посочените от Нешри араби са „чергари“, има и други примери за настаняването на номади в новозавладените балкански земи. Такава е практиката на османската власт и векове по-късно, за което свидетелства добре известният случай с юруците по нашите земи. Такъв „удж“ несъмнено акумулира агресивна енергия, която е целенасочено подхранвана от османската държавна власт в Бурса. По такъв начин се създава и един нов, по-особен обединителен център на турската етническа „стихия“ около османците — на Галиполския полуостров идват хора и групи не само от собствените османски земи в Мала Азия, но и от другите бейлици. Типично в това отношение е присъствието тук на личности от рода на споменатите вече Хаджи Илбеги и Евренос, като вторият може би е приел исляма потомък на знатната византийска фамилия Врана — един аристократичен род, чийто славянобългарски произход ни отвежда към ранното средновековие.

В тези събития, които, както е отбелязвано не без основание, имат своето отражение върху цялостния ход на европейската и световната история, важна роля играе Сюлейман — истинският основоположник на турската власт на Балканите. Ранната му смърт само след три години (по време на лов със соколи той пада от коня и умира) е довела до избледняването на спомена за неговите дела и приписването на много от тях на по-малкия му брат, бъдещият султан Мурад I. По принцип султан Орхан остава повече или по-малко дистанциран от проникването в Тракия, активността му е главно в Мала Азия. Сюлейман пръв оценява стратегическото значение на новата територия, внася в управлението ѝ елементи на централизъм, прокарва политика на веротърпимост към местното гръцко население. В този смисъл турският принц действа твърде самостоятелно, използвайки ловко страха, апатията и противоречията във византийското общество. Селячеството, както някога в Мала Азия, не оказва особена съпротива на завоевателя, изморено от непрестанните граждански войни, данъчен произвол, италианска стопанска намеса, турски набези и т.н. Престолонаследникът сам пише на Орхан, че отпорът на гърците е слаб, но и настоява за създаването на мюсюлмански села чрез изпращането на заселници.

Ставащото в Галиполи има своя ефект в Константинопол. Съдбата на Кантакузин, обвиняван от всички за печалните събития, е решена — през декември 1354 г. той абдикира от престола. Неговият син и съимператор Матей обаче не признава властта на Йоан V и се укрепява в Родопите, като продължава да използва турска помощ (до 1357 г.). В едно свое писмо представителят на Венеция в Цариград Матео Верниери пише, че империята няма бъдеще, а изходът е в доброволното ѝ подчиняване на Републиката или друга мощна сила, например Душанова Сърбия или Унгария. В историята на Балканите започва нов, изпълнен с трагизъм и отчаяние исторически период.

2. Териториалното разширение на османските позиции на Балканите и политиката на Иван Александър (1354 — 1369)

Появата на османците в Европа вече не като византийски съюзници, които било по внушение на ромеите, било на своя глава нападат българските държавни територии, а в качеството на реална балканска сила е имало своя отзвук и в Търново. Дали и тук, както в Константинопол, е имало паника, смут, мрачни предчувствия... Това остава неизвестно, но твърде скоро картината не е по-различна. Ето какво ни съобщава Българската анонимна хроника:

> *„И премина Аморат, синът Орканов, с турците в годината 6834* (1326), *и тръгнаха срещу Средец. Събраха се българските воини, а с тях и Асен, Александровият син. И разрази се битка, и убиха Асен, и мнозина от българите погинаха. И пак се събраха българите с Михаил, синът Александров. И него убиха. И като плениха много народ, поведоха го на Галиполи...“*

Този откъс е анализиран многократно, спори се за същността на събитието (една битка или по-мащабни действия), за неговата датировка (годината в текста е невярна, най-вероятно поради преписваческа грешка) и т.н. На балканската политическа сцена се появява и една нова личност, която ще се превърне в своеобразно олицетворение на завоеванието — Мурад, когото българските и византийските автори наричат обикновено „Аморат“, третият син на султан Орхан и бъдещ победоносен османски султан. Някои учени изразяват съмнение във възможността този поход против България да е ръководен от него (или пък изместват датировката му), тъй като на балканския военен театър действа по-големият му брат Сюлейман. Но византийските автори Кантакузин и Григора, както и турският летописец Мехмед Нешри, споменават, че още преди 1354 г. в някои акции участват и братята на Сюлейман. Григора определено сочи Сюлейман и Мурад като пълководци на отделни армии, които „*...когато се съберат, трябва да опустошават всичко, което срещнат и стремително да нахлуват в страната на мизите* (българите — б.а.)...“

Независимо от кого точно е било командвано това нахлуване дълбоко в българска територия (вероятно през 1355 г.), то „трасира“ бъдещите завоевания по известния „диагонален“, „военен“ или „царски път“ от Константинопол през Одрин, Пловдив, Средец (София), Ниш, Белград за Централна Европа. Вярно е, че никой от тези градове, дори и Одрин, през 1355 г. не е под турски контрол, но „направлението на главния удар“ е определено безупречно. Действията на Мурад след 1371 г. сякаш намекват за наличието на личен опит по тези места, най-малкото за познаването и използването на такъв един военен опит.

Как е било организирано българското противодействие, остава не съвсем ясно. Предполага се, че царският син Иван Асен (наричан условно Иван Асен IV), може би като владетел на „апанаж“ на юг от Балкана, пръв оказва съпротива на нашествениците. Като възможна резиденция на Иван Асен се предлага Преслав, а на Михаил Асен — Средец (София). Основните войски обаче навярно са изпратени от самата столица Търново. Възможно е двамата синове на царя да са оглавявали отделни армии, които е трябвало да нанесат комбиниран удар и т.н., и т.н. Така или иначе, събитията не могат да бъдат реконструирани със сигурност, но гибелта на Иван Асен и на по-големия му брат Михаил Асен е факт.

Погребението на Иван Асен е сюжет на една миниатюра в т.нар. Ватикански препис на Манасиевата хроника, вероятно негов е частично запазеният паметник с т.нар. Търновски царски надгробен надпис, около който в последно време има спорове. При анализа на тези паметници за година на Иван-Асеновата смърт (съответно на турския поход в България) напоследък се предлага 1349 / 1350, но по-приемливо изглежда това да е станало именно през 1354 / 1355 г. В споменатия надпис, който е труден за реконструиране, все пак ясно се казва, че гибелта на Иван Асен е „*през осемнадесетата година*“. Едва ли тук се визира нещо друго, освен възрастта на загиналия, който и на миниатюрата е показан като съвсем млад. В този смисъл предатирането на турския поход според годините от началото на царуването на бащата, цар Иван Александър (именно по този начин се получава 1349 или 1350), не намира сигурна почва. Наскоро след тази първа жертва на бойното поле пада и Михаил Асен. Именно през 1355 г. неговата вдовица Мария Палеологина (дъщеря на Андроник III), която оставала бездетна от много години приживе на съпруга си, се завръща при близките си в Константинопол.

Този сериозен удар върху българските позиции в Северна Тракия и промяната в Константинопол обуславят съюза между двете държави. Съвместни декларации за обща борба срещу „*варварите*“ (несъмнено турците) са правени още от Михаил Шишман и Андроник III през 1327 г., а положително и по-късно. Както видяхме, през 1351 г., макар и за кратко, се обсъжда дори идеята на Кантакузин за защитата на Проливите. Този път, както изглежда, преговорите са много по-сериозни, влияние върху тях оказва и църквата. Династичният брак между византийския престолонаследник Андроник IV и българската царкиня Кераца-Мария е благословен от Цариградската патриаршия със специално съборно решение от 17 август 1355 г.:

> *„Като разсъдихме каква полза може да донесе този съюз на християните, ромеи и българи, и каква вреда на безбожниците, ние единогласно го одобряваме и изказваме съгласие да се извърши без препятствия.“*

По всяка вероятност инициативата е на Византия, но всичко си остава най-вече в сферата на добрите намерения. Обстановката на Балканите се променя и в резултат на разпадането на Сръбското царство след смъртта на Стефан Душан (20 декември 1355 г.). Вероятно и двете страни имат своите планове във връзка с това събитие. От друга страна, латинофилски настроеният Йоан V още в края на 1355 г. започва своите контакти с Папството, разчитайки наивно на своевременна западна помощ при сключване на църковна уния. Императорът предлага за шест месеца да въведе народа си в лоното на католицизма, но се оплаква от възможната опозиция на Патриаршията. Тази опозиция обаче не е за подценяване — патриарх Калист открито се обявява срещу проекта за уния. Едва ли трябва да се съмняваме, че той е получил пълната подкрепа на Търновската патриаршия, както и на такива видни български дейци като Теодосий Търновски, негов личен приятел. Самият папа Инокентий VI явно е наясно със ситуацията, защото преценява гръмките обещания на императора като наивни и нереалистични. По всяка вероятност латинофилската ориентация на Йоан V е срещала неодобрение в Търново, още повече че евентуална католическа активност на Балканите неминуемо е будела опасения от намесата на един традиционен български противник — Унгария. Както ще видим, съвсем скоро тези опасения станали реалност.

Смъртта на Сюлейман (1357 г.) води до временно отслабване на османския натиск в Тракия. През следващата година Йоан V успява да сключи приемлив мирен договор с Орхан, използвайки пленяването на сина му Халил от един гръцки пират. Още през 1359 г. флорентинският хронист Матео Вилани регистрира една акция, която в конкретния момент няма реален ефект, но е твърде ясен симптом за мрачното бъдеще на империята. За пръв път турците извършват набег към самата византийска столица, което недвусмислено говори за крайните им намерения. Но през същата година е и първата акция от „кръстоносен тип“ в помощ на империята, в която също има нещо симптоматично — не съвсем ясна цел и твърде скромни мащаби... Тогава една малка флотилия, командвана от Пиер дьо Тома (католически епископ на Корон в Пелопонес и папски легат за връзки с Византия), изненадващо атакува турците и завладява Лампсак на малоазийския бряг срещу Галиполи. Този опит за пресичане на основното „трасе“ на експанзията обаче е обречен на неуспех предвид незначителния брой на кръстоносците и липсата на средства за

продължаване на акцията. Опитът за превземане на Галиполи се натъква на сериозната турска съпротива и в крайна сметка пропада. И при похода на Пиер дьо Тома наймного щети понасят не османците, а бейлиците Айдън и Ментеше. С други думи, походът цели да укрепи преди всичко католическите позиции в Егея (най-вече властта на Ордена на хоспиталиерите над о-в Родос), отколкото да подпомогне ромеите и другите православни християни. За съжаление, нямаме никаква информация за българското отношение към всичко това, както и към неуспешния опит за изграждане на византийско-венециански съюз през 1363 г. Нека припомним, че цар Иван Александър е поддържал много добри отношения с мощната италианска република, а контакти между Търново и Папството са се осъществявали по най-различни пътища и поводи.

През 60-те години турската експанзия получава нов импулс. На престола в Бурса се качва енергичният Мурад (1359 — 1389), което, колкото и да изглежда „субективистично“, съвсем не е маловажно. За разлика от своя баща Орхан, който се занимава главно с проблемите в Мала Азия и поддържа „умерен“ курс към Византия, дори и от брат си Сюлейман (нямал време да се изяви като истински държавник), Мурад се стреми да превърне новите земи в неразделна част от държавата, а в перспектива — и в неин център. Смята се, че той заема мястото на брат си Сюлейман веднага след смъртта му, като е подпомаган от своя възпитател, опитният пълководец Лала Шахин. Не е изключено набегът към Цариград през 1359 г. да е своеобразна „манифестация“ на новия османски управник в новопридобитата европейска територия. Така с течение на времето стихийността е заменена с методично и планомерно териториално разширение в земите на балканските държави.

През лятото на 1363 г. цариградският патриарх Калист, личен приятел на св. Теодосий Търновски и други видни българи, ползвал се лично от благоволението на Иван Александър (като следовник на прочутия исихаст Григорий Синаит в Парория), предприема една интересна дипломатическа инициатива. Независимо от схизмата (скъсването на отношенията) с непризнатата от Константинопол сръбска патриаршия, лично духовният глава на ромеите посещава Сяр (Серес), където след Душановата смърт управлява неговата вдовица *„монахиня Елисавета“*, т.е. царица Елена, родната сестра на Иван Александър. Митрополит на Сяр е българинът Яков Серски, поддържащ тесни връзки с Търновската книжовна школа. Покрай църковните въпроси Калист обсъжда с Елена и политически въпроси, които целят създаването на съюз срещу *„безбожните агаряни“*. Като имаме предвид много български „връзки“ в тази верига от обстоятелства, можем да се запитаме дали мисията на Калист не е целяла създаването на византийско-„сръбско“-български съюз? Населението на Серското княжество е българско и отчасти гръцко, а сръбският елемент е нищожен и обхваща оставащите тук сръбски властели (боляри). От 1365 г. властта в Сяр е взета от Йоан (Йован) Углеша, който според едно мъгляво турско сведение също е поддържал връзки с Търновска България. Те могат да бъдат следствие от преговорите между Елена и Калист. За нещастие в хода на преговорите патриархът умира, покосен от поредната „експлозия“ на чумната пандемия. „Латинофилите“ около Йоан V Палеолог използват по нечестен начин печалното събитие, разпространявайки слуха, че в двора на Елена патриархът уж бил отровен... Привържениците на императора, който определено клони към католицизма, настояват, че на балканските съседи не може да се разчита. Погледът им е отправен към папата и западните сили, особено към заинтересуваната от все по-голямо разширение на Балканите Унгария.

В началото на своето царуване Мурад е ангажиран главно с обстановката в Мала Азия, а османските позиции в Тракия са поддържани от местната и разнородна турска знат. Тази относителна пасивност като че ли заблуждава Византия, България и останалите балкански сили, които отново подемат старите си вражди. Може би най-типичният пример в това отношение е поредната (но и последната!) българо-византийска война през 1364 г.

Тя е провокирана от Йоан V, който решава да „освободи“ Месемврия (Несебър) и Анхиало (Поморие), които от 1331 г. са твърдо в пределите на България. Разбира се, независимо от съществуването на гръцки етнически елемент, населението в преобладаващата си част е българско, а областта на Черноморието до Агатопол (Ахтопол) включително през времето на Второто царство се смята за традиционно българска. В периоди на криза тя на няколко пъти е окупирана от империята, но България винаги успява да си я върне без особени усилия. Византийските автори, вкл. Кантакузин, отбелязват, че местните хора доброволно отварят вратите на крепостите, гонят и дори избиват ромейските гарнизони и пр. Съществуват приписки на местни гръцки духовници (напр. Калист Гарели), които величаят Иван Александър като свой цар. В този смисъл агресията на Йоан V няма никакви сериозни, още по-малко „освободителни“ или „патриотични“ мотиви.

Войната започва с масирани византийски действия по суша и море, в хода на които Йоан V (един от редките случаи, в които го виждаме като военачалник) превзема Анхиало и блокира Месемврия. Градът е откъснат от света с помощта на флота, а върху провлака на полуострова (откъдето се влиза в Несебър и днес) е изградена бойна кула. Летните горещини и блокадата водят до остър недостиг на питейна вода. Жителите са принудени да се задоволят *„... с водата, която се намираше в града, в твърде малко количество и лоша“* — разказва ексимператорът Кантакузин. Те обаче отказват да се предадат и продължават съпротивата. Иван Александър изпраща подкрепления, които обаче не успяват да разкъсат блокадата. Той се обръща и към *„...варварите в Тракия, като ги привлича с пари.“* С други думи, българският владетел наема турски сили, което според Кантакузин също не дава резултат. Но, така или иначе, след преговори Йоан V се оттегля, териториалното статукво се запазва, а Иван Александър се съгласява да плати византийските разходи около тази война.

Това странно поведение на царя (изплащането на средства, които са изразходвани против самия него!) и използването на турска помощ имат своето обяснение в тревожната ситуация около т.нар. Видинско царство на Иван Срацимир. Засилилата се Унгария на крал Людовик (Лайош) Велики (1342 — 1382) се готви да анексира и тази българска земя, след като за пореден път е сторила същото с

Белград и Браничево (в последно време В.Гюзелев публикува едно папско писмо, от което личи, че дори и през 1329 г. двете области са под българска власт!). Вероятно това е накарало Иван Александър да потърси сближение със султан Мурад, за да осигури южната си граница. Византийската агресия през лятото на 1364 г. навярно пък е съгласувана с унгарския крал, с когото Йоан V Палеолог поддържа редовни контакти. Така се стига до малко познатия поради липсата на извори българо-османски съюз, сключен някъде около същата тази 1364 г. Какви са били клаузите му остава неизвестно, но той временно е освобождавал България от пряка османска заплаха. Това спорно решение царят едва ли взема без колебания и съмнения в правилността му, още повече че то, както ще видим, е използвано във вреда на страната от нейните противници. Международният „имидж“ на държавата и нейния владетел става незавиден, особено в католическа Европа. Т.нар. Савойска хроника съобщава, че българският цар е съюзник на турците, същото четем и в унгарски документи. Цариградският патриарх Филотей Кокинос още в края на 1364 г. в едно писмо упреква Иван Александър в неспазване на договора от 1355 г. и действия, които накърняват *„общия интерес на християните“*. Несъмнено свързването със султана заслужава критика, но то е наложено на търновския владетел от заплахата да воюва на два фронта. Обвиненията, идващи от Византия (и то от хора, приближени на Кантакузин!), едва ли могат да бъдат приети безрезервно, като се знае, че именно империята носи най-голямата историческа вина за турското проникване в Европа.

Още от 1364 г. унгарският крал се готви за агресия срещу Видинското царство, Влашко и Молдова. В началото на следващата година двете Дунавски княжества признават неговото върховенство, а Иван Срацимир (1356 — 1397) категорично отказва. През пролетта унгарците минават Дунава при Железни врата (тогавашната северозападна граница на Видинското владение и на България като цяло) и нахлуват в страната. Независимо от очевидното неравенство на силите, някои извори твърдят, че бойните действия продължават цели три месеца. Налага се лично крал Людовик да вземе командването в свои ръце. Австрийският поет Петер Зухенвирт пише:

„След това зае се кралят
с много тежка бран в България,

свръхмогъща бе войската,
с нея той нахлу в страната,

рицарски щурмува Видин,
столица, и град най-виден,

започна тук най-тежък бой
и много жертви грабна той...“

Видин пада след двуседмична обсада на 2 юни 1365 г., Иван Срацимир е пленен, а по-късно отведен и държан под арест в замъка Хумник край Загреб. Населението на Видинското царство е подложено на насилствено покатоличване, в което активна роля играе специално създадена за целта мисия от монаси — минорити. Големи групи българи бягат във Влашко, а сред тях е видинският митрополит Данаил. Видният православен монах Никодим (по-късно той става известен като Никодим Тисмански), българин от Македония, дошъл във Видин няколко години по-рано, влиза в остър конфликт със самия крал и е изгонен също във Влашко. Там той става основоположник на местното монашество и най-видната фигура в духовния живот на страната, като същевременно поддържа тесни връзки с патриарх Евтимий Търновски.

Във връзка с унгарската агресия има известия, че Иван Александър се е опитвал да противодейства, използвайки и турски съюзни части. Още П.Ников публикува и анализира една грамота на влашкия воевода и унгарски васал Владислав Влайку, издадена през 1372 г., в която той награждава един свой болярин заради участието му в борбата на крал Людовик Велики с турците и търновския цар. Според Ников през 1366 г. Иван Александър се е опитал с турска помощ да прогони унгарците от Видинското царство, но е бил отблъснат от тях, в което са участвали и влашки помощни отряди. В друга грамота от 1366 г. самият крал Людовик говори за своя победа над 80-хилядна (!) турска войска (очевидно числото е силно преувеличено), която достигнала до Влахия и самото кралство. Тази грамота уместно допълва първата, но е възможно и по-късно Иван Александър да е пропускал през своя територия османски отряди, тръгнали за плячка, за да отслаби натиска към Видин. Очевидно желаният ефект не е постигнат, нещо повече — по този начин турците получават възможност да разузнаят българските земи в най-големи детайли.

Междувременно разширението на османските земи на Балканите бавно, но сигурно продължава. Около 1365 г. в ръцете на турците падат Димотика, Цурул (Чорлу) и други градове и селища в района, с което завоюваният плацдарм срещу Византия и България се увеличава. Според някои сведения приблизително по същото време те проникват към Гюмюрджина (Комотини) и Ксанти, където живее и българско население. Този „западен удж“, както го нарича Хр.Матанов, заплашва българските земи в Южна Македония, особено княжеството на деспот Йоан Углеша. В Константинопол цари униние, което прозира от писмата на Димитър Кидон — един от големите късновизантийски интелектуалци, личен приятел на Йоан V. Императорът разменя писма с папа Урбан V, но тъй като реален ефект от преговорите със Запада все още няма, той решава сам да поеме инициативата. В началото на 1366 г. Йоан потегля през Черно море и по замръзващия Дунав (корабът му едва си пробива път през ледовете) към Унгария. Неговото движение на практика е през България (дори и през XIV в. Второто царство разполага с отвъддунавски земи и крепости — например Гюргево срещу Русе, Малък Никопол, дн. Турну Мъгуреле срещу Никопол, и др.), а маршрутът е косвено указание за търсенето на компромис с Иван Александър. За съжаление, нищо по-конкретно не е известно. Императорът смята, че Унгария би проявила по-голяма активност на Балканите с оглед и на собствените си интереси. Преговорите в Буда обаче се затягат до лятото, удължени от паралелни консултации с папата, който тогава резидира в Авиньон (т.нар. „Авиньонски плен“ на Папството, продължил от 1309 до 1367 г.), с Венеция и т.н. По обясними причини византийският император одобрява репресивните унгарски действия във Видинското царство, като заявява: „*Добре прави кралят, че покръства тези славяни* (българите — б.а.), *понеже те не следват нито гръцката, нито римската форма на вярата...*“ — декларация, от която е видно продължаващото неприязнено отношение на ромеите към българската църковна независимост. Дошлите приблизително по същото време в Северин византийски монаси казват на францисканците, че представителите на българското духовенство „*...не са свещеници, а кучета, нито пък кръщават истински.*“

Унгария и другите западни партньори обаче се отнасят резервирано към идеите на Йоан V, наблягайки на условието за пълно църковно подчинение. Обезкуражен, императорът потегля назад, но достига само до намиращия се под режим на унгарска окупация Видин. Иван Александър категорично отказва да даде пропуск на императора (факт, който показва, че на отиване към Буда Йоан V е разполагал с подобно разрешение!) през българския участък на Дунав. Наред с българо-унгарските противоречия и раздразнението от антибългарските изявления на императора, навярно има и друга причина — Андроник IV, който управлява империята в отсъствието на своя баща. Нетърпеливият престолонаследник и български зет на практика узурпира властта. Йоан V неочаквано получава помощ от съвсем друга посока в лицето на „Зеления граф“ (Амедей VI Савойски), негов братовчед по майчина линия. Храбрият граф е сред оределите привърженици на кръстоносното движение. С малкия си флот, който обаче е снабден с артилерия (новото оръжие, с което никоя от балканските държави не разполага все още), той изненадващо атакува Галиполи. На 26 август 1366 г. градът е превзет и върнат на Византия. Загубата на Галиполи не само нарушава османските комуникации с все още малката им балканска територия, но уронва и техния престиж, тъй като именно тази крепост се смята за „основният камък“ на турската власт в Европа. За съжаление действията на рицарите продължават не срещу турците (обектът на този импровизиран „кръстоносен поход“), а против България. През октомври — ноември 1366 г. Амедей с боеве завладява българските пристанища южно от Балкана (по-големи трудности му създава Месемврия) и обсажда Варна. Независимо от използването на топовете, Варна устоява на нападенията, но, така или иначе, цар Иван Александър е принуден да преговаря. С посредничеството на деспот Добротица е постигнато своеобразно споразумение — Йоан V получава правото да се върне безпрепятствено в столицата си, Южното Черноморие е дадено на Византия, а империята поема финансирането на действията за освобождаването на Видинското царство. То пък трябва да бъде извършено от влашкия воевода Владислав Влайку, който да го върне под властта на цар Иван Срацимир... Макар и трудно, споразумението е изпълнено, като, доколкото може да се съди от хода на действията, и Унгария проявява в известна степен „добра воля“ за възстановяването на статуквото отпреди 1365 г. Нямаме преки сведения за развитието на българо-османските отношения във връзка с всичко това, но не е трудно да се досетим, че през 1369 г. търновският цар вече не е бил смятан за турски съюзник. Нещо повече, усилията за решаването на въпроса около Видин поставят началото на опит за създаването на широка православна коалиция (Търново, Добруджа, Видин, Влашко, Византия, а в перспектива и други сили — държавиците в Македония, може би Молдова и пр.), която да противодейства на турското напредване.

Към 60-те години се отнасят и някои известия за османската заплаха спрямо Северна България и самата столица Търново. Теодосий Търновски и неговите следовници напускат Кефаларево и се установяват в непосредствената околност на Търново, където под егидата на самия Иван Александър е създаден манастирът „Св.Троица“. През 1366 г., независимо от обстоятелството, че между османците и България има съюзен договор, централната власт полага грижи за укрепяването на столицата. Последното научаваме от византийския интелектуалец Димитър Кидон, а археологическите проучвания (проведени от Зл.Генова) през последните години недвусмислено показаха, че сложната отбранителна система на града е получила окончателния си вид именно по онова време.

Трета глава

ПЪРВИ ТЕРИТОРИАЛНИ ЗАГУБИ И ОПИТИ ЗА ОТСТОЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА НЕЗАВИСИМОСТ

(1369 — 1377)

1. Проблеми на периодизацията

В съществуващите изследвания като много съществен изпъква въпросът за етапите на османското завоевание в България. *К. Иречек* без да конкретизира, визира следните по-важни възлови периоди:

I. 1355 — 1371 („Първи битки на южните славяни с турците“); II. 1371 — 1388; III. 1388 — 1396 г.

Според *П.Ников* първият етап на завоеванието е този на опустошителните османски набези в българските земи, т.е. от 1329 до 1354 г., втори — от 1354 до 1371 г. (от завладяването на Галиполи до Черноменската битка), трети — от 1371 до 1388 г. (от Черномен до похода на Али паша в Източна България), четвърти — от 1388 до битката на Косово поле през 1389 г., пети — от 1389 до 1396 г. (завоюването на трите български държавици). По-конкретно завладяването на българската държавна територия П.Ников отнася към времето от 1364 (падането на Пловдив и Боруй според използваната от него хронология) до 1396 г., когато е завладян Видин.

Ив.Дуйчев в едно свое изследване обосновава етапа 1371 — 1389 г. („От Черномен до Косово поле“) като решаващ за османската експанзия на Балканите и спрямо България.

В. Гюзелев отбелязва етапите: I. 1364 — 1371; II. 1371 — 1389; III. 1389 — 1396 г.

В нарочни изследвания, както и в авторски части в академичната многотомна „История на България“, *Д.Ангелов* обособява следните етапи: I. 1352 — 1355 (от установяването на османците на Балканите до сключването на българо-византийския съюзен договор през посочената година); II. 1355 — 1371; III. 1371 — 1380; IV. 1382 — 1396 г. (от превземането на София според възприетата от автора датировка до онова на Видин).

Видни са съществуващите разминавания не само по въпроса за етапите, които са все пак условни, но и в избора на ръководния принцип, според който те се обособени. Налице е една методологическа слабост — възловите моменти, очертаващи съответните етапи, са свързани само в отделни случаи със събития, при които българската държава е пряк обект на агресия.

Анализът на известните вече факти и възможността някои събития да бъдат интерпретирани поновому позволяват да бъде предложена нова периодизация. При нея като основен критерий се поставят не само събитията от общобалканско значение, но и конкретното положение, степента на подчиненост и „географията" на усвояването на българските територии от османците. Възприетият подход предполага да се проследят първите териториални загуби, воденето на двустранни преговори и военните сблъсъци, поемането на т.нар. васална зависимост, ерозирането и унищожаването на българската държавност. Предлаганата схема не изключва българската държава от контекста на събитията с общобалканска значимост (битката при Черномен, тази на Косово поле и пр.), но в случая като критерий на периодизация поставяме развоя на османо-българските взаимоотношения, който води до постепенното обезсилване и ликвидирането на държавността.

Без съмнение разгледаните по-горе спорадични турски набези със своя разрушителен характер, избиване на местно население, отвличания на големи човешки маси в робство, унищожаване на локални и централни военни сили и т.н. са водели до тежки сътресения в стопанския живот, психологическата устойчивост и отбранителните възможности на държавата. Както стана дума, тяхното значение все пак не бива да се преувеличава. Кратковременни и ограничени по обхвата си, ранните набези не водят до трайно военно присъствие и заплаха за политическата независимост. Това става реалност едва когато България губи територии и възможности за провеждане на независима външна политика.

2. От независимост към неравноправен съюз и изолация

Разширяването на турските позиции в Източна Тракия неотклонно приближава опасността към българските граници. Особено важно за по-нататъшния ход на османското завоевание и съдбата на българските гранични области е превземането на Адрианопол (Одрин), с което османците за пръв път стават преки съседи на българското царство. В историографията многократно е отбелязвано, че скоро след превземането на Одрин българската държава губи Филипопол (Пловдив) и Боруй (Стара Загора), което премества „фронтовата линия" към самата Стара планина. С тези завоевателни действия започва и същинската османска експанзия спрямо Търновското царство. Последователността на събитията е предмет на дискусия, но тя личи от вътрешната логика на изворите. Ето какво четем в една османска анонимна хроника:

> *„Неговият* (Мурадовият) *Лала Шахин беше бейлербей. След това той* (Мурад I) *даде на Лала Шахин войска и го изпрати срещу Одрин. Когато Лала Шахин тръгна срещу Одрин, неверниците излязоха насреща му. Това беше жестока битка, много хора паднаха убити. Тогава неверниците бяха разбити, избягаха и се върнаха в Одрин. Лала Шахин изпрати на Мурад вест и някои глави. Тогава Тунджа и Марица бяха придошли. Владетелят на Одрин през нощта се качил на една лодка, избягал и отишъл в Енос. На сутринта бойците на вярата намерили града празен* (от войска — б.а.) *и населението незабавно предало града. Те влезли в него и така Одрин бе превзет. Това стана през 761 г.* (от хиждра, т.е. през 1359 — 1360 г. от Р.Хр.). *Мурад възложи на своя Лала Шахин поход срещу Загоре и Филипопол и го изпрати там. Те нахлуха там и завладяха тези области, а на Евренос бей той даде областта на Ипсала..."*

Според друга османска хроника *„Лала Шахин тръгна на поход срещу Загра и Филибе..."*, които са покорени от него. Лала Шахин и Евренос стават погранични бейове, съответно с България и Византия. Като осъществява тази реорганизация, султанът се връща в Бурса. На другата пролет Лала Шахин завладява *„Загра"* (т.е. още веднъж се говори за завладяването на Боруй), а Евренос — Гюмюрджина, скоро след което идва вестта за *„напредването на сърбите"* (войските на деспот Углеша и крал Вълкашин) към Одрин. По сходен начин са представени събитията у Ашик паша-заде, Идрис Битлиси, Мехмед Нешри, Хюсеин, в много от оспорваните (базиращи се обаче на староосманската летописна традиция) материали в сборника на Фиридун бей.

От анализа на сведенията в османските извори се вижда, че Пловдив и Боруй падат под османска власт наскоро след Одрин и малко преди Черноменската битка (1371 г.). Но докато датата на битката е известна, то за падането на Одрин са давани най-различни отговори, което се дължи на неясната и объркана хронология на османските хронисти. Ашик паша-заде сочи годината 761 по Х. (= 23 септември 1359 — 11 ноември 1360), Сеадеддин — 762 (= 11 ноември 1360 — 31 октомври 1361), Нешри — също 762, други хронисти — 763 г. по Х. и т.н. Тези данни с основание се оспорват, тъй като противоречат както на други хронологически указания, така и на общата картина за хода на събитията. Спирайки се на този въпрос, П.Ников приема, че това е станало през 1363 г., съответно падането на Пловдив и Боруй е през 1364 г. — датировка, която се е утвърдила трайно в нашата историография. От своя страна Ал.Бурмов, съзнавайки проблематичността на тази трактовка, като се опира и на сръбски извори, предлага 1371 г. Той пряко свързва падането на Одрин с Черноменската битка като едно от нейните следствия. Мнението на Бурмов обаче не намери поддръжници и бе основателно раскритикувано.

В последно време бяха направени нови изследвания, в резултат на които времето на завладяването на Одрин е установено със сигурност. Отначало бе изяснено, че найвероятно това е станало през пролетта на 1369 г. (И.Белдичану-Щайнер), а анализирането на византийските кратки хроники и други сведения показа, че датировката е именно такава (П.Шрайнер, Е.Захариаду). Наред с Лала Шахин като завоевател на Одрин, който към 1373 г. получава статут на европейска османска столица, е сочен и споменатия вече Хаджи Илбеги.

Някои автори приемат, че началните османски завоевания не са плод на обмислена, системна политика на централната власт начело със султана, а по-скоро са резултат от инициативата на местни (понякога от неосманско потекло) вождове и удж-бейове от рода на посочения Хаджи Илбеги. Такава позиция у нас застъпваше например Б.Цветкова. Най-новите изследвания обаче показват, че независимо от присъствието на такъв елемент, ръководната роля на султана не подлежи на съмнение (Е.Жуков, Р.Радич и др.). Така или иначе, отсъствието на пряк териториален досег между османските балкански владения и българската държавна територия обяснява по приемлив начин дотогавашната политика на цар Иван Александър — използването на турски сили във войната с Византия, против унгарците, трудното преодоляване на българо-византийските противоречия през 1366 — 1369 г.

Както бе отбелязано, непосредствено след превземането на Одрин османците нахлуват в България и завладяват Пловдив и Боруй. Трудно е да се установи кой от двата града е паднал пръв. П.Ников смята, че това е Боруй, според други автори — Пловдив. При цялата объркаmost на османските сведения може да се приеме, че първият покорен от турците български град е Пловдив, което е станало може би още през лятото на 1369 или 1370 г. Византийският историк Лаоник Халкокондил, писал в средата на следващото столетие, сочи именно Филипопол като първото голямо турско завоевание след Одрин, макар да не дава датировка. Според Халкокондил този важен български град е капитулирал. Неговата информация може да бъде допълнена от местно предание, според което съдбата на крепостта била решена, когато турците открили и прекъснали нейния водопровод. Тази подробност отново ни насочва към летния сезон. Според недостигналите до нас турски сиджили на Стара Загора градът бил завладян с изненада в мъгливо време — указание за есенния или пролетния сезон. Това обаче е станало през следващата година, а според турските хроники градът е превземан на два пъти. Дали това е истина, дали градът е бил върнат временно в резултат на някакви преговори или пък е бил отвоюван от българите и загубен отново и т.н. — на тези въпроси едва ли някога ще бъде даден точен отговор. Идрис Битлиси ни е оставил интересното известие, че пловдивският управител *„избягал при сърбите“*. Това означава, че той е намерил убежище във владенията на деспот Йован Углеша. Скоро след това пък последвал злощастният поход към Черномен.

Ако се опитаме да внесем някакъв приблизителен ред в хронологията, трябва да приемем, че Пловдив е завладян през лятото на 1370 г., а Боруй — през ранната пролет на 1371 г. Разбира се, събитията могат да бъдат изместени с година по-рано, но все пак на османците е било нужно поне известно време за закрепването на властта им във византийския Одрин, преди да организират агресията си против една друга държава.

Всички тези събития съвпадат по време с края на царуването на Иван Александър и началото на управлението на Иван Шишман. Като основен домашен извор за промяната на търновския трон се използват сведенията на Българската анонимна хроника от XV в. Едва ли вече ще се намери сериозен изследовател, който да отрече високата стойност на този исторически паметник. Около неговото съдържание обаче има и ред неясноти, които понякога се дължат на неточности в преводите. Последното е особено показателно именно в настоящия случай. Почти всички изследователи възприемат и се влияят от четенето на П.Ников и превода на Ив.Дуйчев:

> *„Аморат отново се вдигна да отиде или против българите, или против Углеша. Когато Углеша и крал Вълкашин узнаха това, събра се множество сръбска войска, а също и от Далмация и от Требине. Защото Углеша и брат му, крал Вълкашин, слязоха чак до град Сяр. Тогава дойдоха и множество турци заедно с Аморат, разрази се голям бой и настана страшно кръвопролитие на река Марица. Турците зовяха силно и тъй като сърбите се обърнаха на бяг, те убиха при река Марица Углеша и крал Вълкашин. Двамата загинаха в лето 6879* (1371 г.) *на 26-ия ден от месец септември. Турците взеха множество пленници и ги преведоха през Галиполи.*
>
> *Преди това сражение прочее умря търновският цар Александър в 6870* (1362 — датировката е погрешна, б.а.) *на 17 ден от месец февруари. На престола се възкачи цар Шишман, син на Александър. Аморат изпрати при него* (пратеници) *да му даде сестра си за жена и той, ако и да не желаеше, даде сестра си, царицата госпожа Тамара.“*

Този превод, направен от Ив.Дуйчев въз основа на изданието на румънския славист Йон Богдан, се смята за общоприет. Поради изключителната важност на сведенията ще представим новия превод на същия пасаж, изготвен по ръкописа на хрониката в Киевския сборник, съобразен с консултациите на специалисти по среднобългарски:

> *„Аморат отново се вдигна да отиде или против българите, или против Углеша. Тези неща когато чу Углеш и крал Вълкашин, събра се множество от сръбски войски. И от Далмация и Тръвес слязоха до Сяр, градът на Углеша и неговия брат, крал Вълкашин. Тогава дойдоха и множество турци заедно с Аморат, разрази се голям бой и настана страшно кръвопролитие на река Марица. Турците, крещейки силно, и тъй като сърбите се обърнаха на бяг, те убиха при река Марица Углеша и краля Вълкашин. Двамата загинаха заедно в 6879, месец септември, 26 ден. Турците взеха множество пленници и ги заведоха на Галиполи. Преди това сражение прочее умря търновският цар Александър в 6870, месец февруари, 17 ден. И се качи на престола цар Шишман, син на Александър. Аморат изпрати при него да му даде своята сестра за него и той не пожела да даде своята сестра, Кератамар царица.“*

Веднага правят впечатление две важни несъответствия в превода на Дуйчев, които се отразяват при интерпретацията на текста. От новия превод ясно личи мястото на Сяр като столица на Углеша, както е в действителност. В този смисъл не са прави онези, които упрекват неизвестния автор в непознаване на ситуацията (напр. Е.Наумов). От друга страна, старият превод, съпоставен с известията на Халкокондил, Бориловия Синодик (за тях ще стане дума малко по-нататък) и българския народен епос, е накарал изследователите да приемат брака между Мурад и Кератамар (поставян от тях неизменно в началото на 1371 г.)

като приемане на васалитет към османците. Друга група учени отнасят сведението на Българската хроника към по-късна година, но приемат, че по същество династичният брак е поемане на васални задължения (П.Ников, Ив.Божилов и др.). Забравено остава мнението на Г.Баласчев, че този брак легитимира не зависимост на Иван Шишман към Мурад, а политически съюз между двамата владетели.

Фактът, че инициативата за брака изхожда от Мурад и категоричният отказ на новия български цар показват недвусмислено, че тук не става дума за васалитет. В бележката ясно е даден редът на събитията: 1. смъртта на Иван Александър; 2. заемането на престола от Иван Шишман; 3. едва след това — пратеничеството на султана до българския владетел. Тези три събития се поставят не само в ясна връзка помежду си, но и хронологически преди Черноменската битка.

Вече бе посочено, че между Иван Александър и Мурад I е била сключена политическа договореност, която изглежда е създала съюзни отношения между двете страни със споразумение за взаимно териториално гарантиране и ненападение. Тези съюзни връзки П.Ников отнася за времето от 1364 до 1371 г., т.е. от превземането на Пловдив и Боруй до смъртта на Иван Александър, след което османците оказали дипломатически натиск върху новия цар. Настъплението срещу Търновското царство през 1370 г. показва, че тези отношения вече са били прекъснати, може би със създаването на българо-византийско-влашката православна коалиция през 1369 г. В съществуващите изследвания се смята, че този временен политически съюз е бил насочен единствено против Унгария, но като се има предвид, че главната заплаха е от страна на османците, оправдано е да приемем, че той е имал и антиосманска насоченост. В този смисъл могат да се обяснят действията на Йоан V в подкрепа на Иван Александър срещу унгарците, които предполагат аналогични ангажименти на царя в подкрепа на Византия срещу растящата (особено след превземането на Одрин) османска угроза. Неясен остава характерът на предполагаемите задължения и евентуални общи действия на двете страни.

Казаното дотук ни навежда на мисълта, че скоро след

17 февруари 1371 г. османска мисия посещава Търново с предложение за подновяване на съюза и скрепяването му с династичен брак. Възможно е в знак на добра воля Боруй дори да е бил върнат на търновския цар. Отхвърленото предложение за брак подсказва, че такъв договор не е бил сключен. Тогава би било обяснимо повторното превземане на Боруй като ответна реакция на засегнатата османска страна.

Според Българската анонимна хроника през 1371 г. Мурад се готвел за война *„или против българите, или против Углеша“*. Този текст е още едно доказателство, че проектираният съюз не се е осъществил. Тай обаче е навярно в някаква връзка със съобщението на Битлиси за бягството на пловдивския управител при Углеша година по-рано. Така че възможността за създаването (или по-скоро за един опит за създаване) на една българо-„сръбска“ коалиция между Търново и Сяр съвсем не бива да се изключва. Както стана дума, налице са и условията, и общите проблеми, а и личностите, които да съдействат за такова сближение. Що се отнася до евентуалното участие на български отряди на страната на Углеша и Вълкашин (по-точно войскови контингенти на Търновското царство, а не от населените предимно с българско население земи на тези двама сръбски владетели), както неведнъж е отбелязвано, то остава под въпрос. Позицията на Иван Шишман най-вероятно е изчаквателна и се определя от близостта на Търновска България до центъра на събитията.

Тяхното неблагоприятно развитие би могло да има тежки политически последици с оглед на завоюваните вече османски позиции в Тракия. Съдбата на предприетия от Вълкашин и Углеша поход е известна — на 26 септември 1371 г. в едно неочаквано нощно сражение армията им е разгромена, а двамата владетели загиват.

Новият прочит на българската летопис не влиза в противоречие с установения като факт династичен брак, който много автори с основание отнасят към времето след Черноменската битка. Според Халкокондил след битката при Марица Мурад I нападнал България, а именно тогава Иван Шишман изпратил посланици при султана и е бил осъществен бракът с Кератамар като гаранция на мира.

Бориловият Синодик представя сродяването между двата двора като необходимо за *„освобождаването на българския род...“* От контекста на тези две сведения се разбира, че бракът е сключен по инициатива на българския цар. Това още веднъж ни убеждава, че Българската хроника представя началния етап на тези отношения. Заслужава да се отбележи патриотичната позиция на автора, който, без да се спира на самия брак (той е бил общоизвестен), изтъква първоначалния отказ на българския владетел.

За съжаление не разполагаме с информация за времето и последиците на този османски поход в България. Известно е, че след Черноменската битка османците опустошават владенията на Углеша и дори околностите на Солун. Халкокондил предава събитията в обобщен вид — заедно с казаното за брака между Мурад и Кератамар, той съобщава, че Иван Шишман бил принуден *„да се оттегли в придунавските области“*, т.е. в земите на север от Стара планина. Отглас от тези събития срещаме и в едно писмо на папа Григорий XI до епископа на Гран в Унгария от 1373 г.:

> *„Безбожните неверници, наречени турци, тези най-жестоки врагове на Христовото име и негови най-неуморни преследвачи (...) от немного време и особено от двадесет месеца насам нападаха с постоянна враждебност, завладяха и свирепо разориха обширни области на ромейското и българското царства и на кралството на Рашка* (Сърбия — б.а.), *както и други страни на люде, изповядващи Христовата вяра, ако и бидейки схизматици. Те спечелиха големи победи над жителите на тези земи и страни. Самите обитатели бяха или жестоко изтребени, или отведени в жалка робия, или по някакъв друг начин поставени под ярема на най-злощастно робство, като някои от тях — уви! — се отрекоха от Христовото име. Поради това турците бяха обзети от толкова голяма гордост, че решиха да нападат още по-усилено споменатото кралство на Рашка и други християнски земи...“*

Като се има предвид, че след Черноменската битка султан Мурад се завръща в Бурса, с най-голяма вероятност походът против Търновското царство може да бъде отнесен към 1372 — 1373 г. Според османските хронисти тогава по заповед на султана Тимурташ настъпил по посока на Казълагач (Елхово) и Ямбол, а Лала Шахин — към Ихтиманско и Самоковско. След известни сражения тези области са покорени. Ще отбележим масирания отпор, който срещат завоевателите и двете направления. На места те са принудени да направят определени отстъпки — например на населението в Беловско е дадена частична самостоятелност, вероятно войнугански статут, поради упоритата му съпротива. При по-късни събития се споменава за български войнугански части като обоз на султанската армия. Османците се натъкват на решително противодействие и пред стените на Ямбол. По думите на турските хронисти управителят на града бил *„твърд и упорит“*, а гарнизонът и жителите проявили *„див патриотизъм“*. Обаче лятната жега довежда до развалянето на водата и хранителните припаси, което ги принуждава да капитулират.

Тези османски успехи вероятно заставят цар Иван Шишман да приеме отхвърленото по-рано предложение за съюзно споразумение, сигурно в една утежнена форма. Според нас именно тогава Кератамар е дадена за съпруга на Мурад. Династичният брак, макар и наложен от необходимостта, не е имал още характер на васална зависимост в политически план. Посредством България съюзна държава на османците временно става и Влашко, както четем в едно писмо на унгарския крал Людовик до „бившия бан на България“(Видинското царство), магистър Бенедикт Химфи от 6 юли 1374 г. Българо-влашките преговори са водени в Никопол, а както личи от писмото, този съюз е имал антиунгарска насоченост. За вероятното българо-турско сближение свидетелства и обстоятелството, че част от югозападната територия на Търновското царство, както и Ямбол и областта му по-късно отново са в пределите на държавата. Някои автори се съмняват във възможността османците да са връщали територии и крепости на Иван Шишман. Трябва да се отбележи обаче, че такава практика съществува (например през 1403 г. Сюлейман връща на Византия Солун, Черноморието и други крепости), а освен това османските интереси в разглеждания период са насочени предимно към Тракия и Беломорието. Загубили в

1366 г. Галиполи (до есента на 1376 г.), турците не разполагат все още с необходимите възможности за проникване и установяване на своя трайна власт във вътрешността на Балканския полуостров.

3. От неравноправие към подчинение

През 1371 — 1373 г. османците налагат васален статут на византийския император Йоан V Палеолог. Установяването на времето, в което Търновското царство попада във васална зависимост, може да се изведе от общия ход на събитията. През 1373 г. Мурад предприема поход в Мала Азия срещу разбунтувалите се бейлици, в който участва византийският император Йоан V в качеството си на турски васал. В тази кампания обаче не е включен Иван Шишман, както би трябвало да бъде, ако и той е бил вече зависим. През втората половина на с.г. султанът заедно с Йоан V е пряко ангажиран с потушаването на бунта на своя син Савджи, подкрепян от узурпатора на византийския трон Андроник IV. За периода до есента на 1376 г. изворите не дават информация за османска активност към България. Това сигурно се дължи на намесата на Мурад във византийските междуособици, както и на дейността му за укрепване на завоюваните позиции. Изглежда към това време местните турски сили са ангажирани с овладяването на Родопите. Както личи от по-късни предания, византийската власт не проявява никаква инициатива — борбата с нашествениците е оставена изцяло на местното българско население.

През есента на 1376 г. политическата ситуация на Балканите се променя съществено. Византийският император Андроник IV Палеолог връща на османците Галиполи заради тяхната помощ в борбата за престола. Повторното овладяване на Галиполи осигурява възможности за прехвърляне на крупни сили от Мала Азия в Европа и за масирано настъпление срещу балканските държави. Ролята на Галиполи образно е обрисувана от византийския историк Дука, който век по-късно обобщава последиците от турското закрепване там по следния начин: *„Галиполи (...) — гърло, унищожаващо целия християнски свят, или пък примка, душаща и погубваща християните...“* Именно за времето след есента на 1376 г. някои османски хронисти говорят категорично за поставянето на Търновското царство във васална зависимост. Тези сведения по една или друга причина не са използвани в българската историография.

Така например Идрис Битлиси отбелязва: *„През 777 г.* (2 юни 1375 — 20 май 1376 г.) *Мурад напуснал своята столица Бурса и се отправил на свещена война срещу страната на Никопол и Силистра* (Търновското царство, от чиито земи са образувани Никополският и Силистренският санджак — б.а.), *която била владяна от неверника Шишман, който не изпълнявал задълженията си към султана...“*

По същия повод Сеадеддин съобщава: *„Между невернишките владетели тогава най-могъщ бил Шишман, който управлявал Никопол и Силистра. През 778 г.* (21 май 1376 — 9 май 1377) *Мурад преминал от Бурса в Галиполи, за да завладее невернишката страна. Шишман като узнал, отишъл в двора на султана и поискал милост...“*

От своя страна Хюсеин твърди, че през 779 г. (10 май 1377 — 30 април 1378) *„... султан Гаази пак заповядал да се тръгне от Бурса на поход. Султан Гаази преминал Гелиболския проток с намерението да покори страната на един от видните невернишките царе, гнусният неверник Сусманос, владетелят на Никопол и Силистра. Споменатият Сусманос като чул, че султанът ще дойде срещу него, събрал на едно място неверниците на държавата си и след като се съвещавали всички се съгласили да дадат джизие, както направил Лазоглу* (сръбският княз Лазар) *и изпратили предварително хараджа за три години. Било направено изложение за тяхното подчинение с условие* (Шишман) *да се намира в услуга, да бъде готов и да участва с цялата си войска във всеки поход. Като приели условията, била му оставена властта и страната и му била дадена в ръцете султанска грамота...“*

Мехмед бин Мехмед отбелязва: „*През пролетта на 778 г.* (21 май 1376 — 9 май 1377) *турците навлезли в Румелия, за да завладеят вилаетите Силистра и Никопол. Царят на тази земя, Шишман, за да се спаси се принудил да плаща харадж и джизие, и такса за внос на сол в страната.*“ Към това време същият хронист споменава, че в султанската армия вече имало български войнугани.

Въпросният поход не е идентичен с похода на Али паша от 1388 г., както погрешно приемат някои автори. Цитираните османски хронисти разказват за него отделно и с подробности. Въпреки някои различия, несъмнено всички те говорят за едно и също събитие — за поход, насочен директно против България, изходна точка на който е Галиполи. В такъв случай събитието може да се отнесе за времето след повторното овладяване на тази крепост през есента на 1376 г. Според нас е малко вероятно походът да се е състоял през пролетта на 1377 г., както пише Мехмед бин Мехмед, тъй като тогава Мурад е ангажиран в Мала Азия, където заедно с него участва и Андроник IV Палеолог. Това е и долната граница за определяне на агресията срещу Търновското царство. Присъствието на Иван Шишман в София в края на септември 1378 г., както личи от Рилската грамота, подсказва опасенията на владетеля от турско проникване към тази стратегически важна крепост и разкъсване на териториалната връзка със Сърбия. Логично е да се допусне, че това посещение на царя в един застрашен район и предприетите под негово ръководство мерки за усилване на отбраната предшестват или пък са следствие от въпросния поход и променения чрез него статут на българската държава. По-прецизно времето на това събитие може да се уточни въз основа на едно унгарско сведение за сражение между унгарци и турци през есента на 1377 г. Тогава турците преминават през България, която е вече васална държава, като са подкрепяни и от български помощни войски начело с „*Радан, княз от България*“, вероятно някой от военачалниците на Иван Шишман. Така поемането на васални задължения на Иван Шишман към Мурад I може да бъде отнесено приблизително към лятото на 1377 г. Доколкото може да се съди от приведените текстове, България не губи нови територии, тъй като дипломатическата инициатива на Иван Шишман изпреварва очакваните военни действия. Изкупителната цена обаче е висока — васално положение с произтичащите от това последици. Ако се вярва на Мехмед бин Мехмед, налице е и намеса в стопанските дела на страната.

Какви могат да са причините за този поход? Идрис Битлиси говори за неизпълнение на поети задължения. Това в случая може да се свърже с евентуалното сближение между българи и сърби — едва ли е случайно, че княз Лазар (1371 — 1379) действа почти едновременно с Иван Шишман и по аналогичен начин приема сюзеренитета на султана. Известно отношение към събитията би могла да има и българската подкрепа за Андроник IV. Макар в момента султанът да бил в добри отношения с Андроник, подобни връзки между християнските владетели едва ли са се вмествали в неговите разбирания. Не е трудно да се забележи обаче, че очевидно е търсен някакъв повод за нападение срещу България и такъв, разбира се, е бил намерен. Основна цел на поредната агресия е обезсилването на Търновското царство, чийто цар според Сеадеддин е „*най-могъщ сред невернишките владетели*“. Преценката на османските хронисти за политическата роля на България и съпротивителните ѝ възможности в края на 70-те години косвено се подтвърждава от едно по-късно и не съвсем изяснено събития — победата на Иван Шишман над влашкия воевода Дан през 1386 г.

Досегашното изложение позволява да се очертае първия етап на османското завоевание, който обхваща времето от лятото на 1370 до лятото на 1377 г. От своя страна той може да се раздели на две фази или подпериода: 1. 1370 — 1373 и 2. 1373 — лятото на 1377 г. През първата фаза България е независима политическа сила, която отхвърля предложения от османците съюз и династичен брак, но отбягва да се ангажира с по-активни действия в общобалкански аспект. Понесените териториални загуби логично поставят страната в лагера на турските противници, но възприетата изчаквателна позиция я дистанцира от най-активните антиосмански сили на Балканите. Тази позиция, вече юридически оформена и утежнена, е определяща и за втората фаза. България остава суверенна държава, но наложеният със сила от Мурад I политически курс я поставя в международна изолация и изключва активното противодействие по отношение на трайното установяване на османците в балканските земи. Тази политическа линия на Иван Шишман е изгодна повече за османците с оглед на техните стратегически планове. Закономерно в края на периода държавата му става васална на турците с най-типичните характеристики на този статут — липса на политическа и икономическа самостоятелност.

Четвърта глава

ЗАВЛАДЯВАНЕТО НА ТЪРНОВСКОТО ЦАРСТВО. ГИБЕЛТА НА ЦАР ИВАН ШИШМАН И СЪДБАТА НА ДЪРЖАВНОСТТА В ОСТАНАЛИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ

Двете десетилетия между годините 1377 и 1397 г. са решаващи за съдбата на средновековната българска държавност и могат да бъдат определени като втори етап на османското завоевание на българската държавна територия. Този етап би могъл да се раздели от своя страна на няколко подпериода, които фиксират съществени изменения в политическия статут и отбранителните възможности на *„трите Българии“* (Търново, Видин и Добруджа): I. от 1377 до 1388 г. (завладяването на голяма част от Североизточна България); II. от 1388 до 1395 г. (унищожаването на Търновското царство и смъртта на Иван Шишман); III. от 1395 до късната есен на 1397 г. (отвеждането в турски плен на цар Иван Срацимир и вероятното поставяне на Видинското царство в утежнена васална зависимост).

1. Агонията на Търновска България

Поетите през лятото на 1377 г. васални задължения към османците поставят търновския цар Иван Шишман в изключително неблагоприятно положение. Отслабената и разединена българска държава е вече без сериозни възможности за дипломатическа активност. Тя е застрашена от османски нахлувания и откъсване на нови земи по повод и без повод. Въпреки всичко територията на Търновското царство все още е значителна. Даже и в 1385 г., след активните турски действия, които ще разгледаме по-нататък, южната българска граница минава нейде по Средна гора. Както свидетелства немският рицар и пътешественик Петер Шпарнау, столицата Търново впечатлява със своята укрепеност дори западноевропейците. Доколкото може да се съди от лаконичните данни на един марокански пътешественик, както и от един дипломатически формуляр от канцеларията на тогавашния египетски султан, *„царят на българите“* дори и през 80-те години на XIV в. продължава да се ползва със завидна известност и международен авторитет. Неговият герб с трите лъва е известен далеч извън пределите на Балканите, а военната му мощ се оценява достатъчно високо.

Неизчерпаните все още съпротивителни сили на Търновското царство не отговарят на глобалните османски интереси, поради което Мурад I и окръжаващата го военна върхушка чертаят нови планове за агресия. Османските хронисти не скриват, че султанските войски без определен повод на няколко пъти се опитват да превземат София и прилежащата ѝ област. Хюсеин отбелязва, че по време на тези нападения *„неверникът, който я управлявал (...) поискал помощ от сърбите и нито за минута не изоставял охраната и отбраната на крепостта...“*

Подробностите около завладяването на София са известни от късните турски хронисти, които сочат като ръководител на офанзивата османския главнокомандващ в европейските земи Лала Шахин паша. В негово изложение до султана се казва:

> *„Аз, сердар на османските победоносни войски, които воюват с кюфарските (гяурските, „неверническите“) войски в Централна Румелия, няколко пъти опитвам да превзема и присъединя към ислямската държава обширната, равна и богата равнина на Софийското поле, както и самата крепост София, но за жалост*

> *крепостта не можа по никакъв начин да се превземе с атака и щурм отвън. Тази крепост е силна и много яка, та всички наши налитания и атаки остават безполезни и дори вредни. Големи жертви паднаха от дин-ислямските храбри войници, които се самопожертваха като курбан. Аз, като румелийски бейлербей, сам водих храбрите войски на атака, но нищо не се получи. Върнах се назад без успех и се убедих, че тази много силна и яка крепост със сила и юначество не може да се превземе скоро, ако не се употребяват в случая някои хитрости и изкусни военни планове (...) Вътре в крепостта има многобройна кюфарска отбрана армия, войниците на която са едри, мустакати и на вид добре калени в боеве, само че са навикнали да употребяват вино и ракия, с една дума — хора веселяци (...). София е заобиколена от близки гори и планини, има преизобилно студени балкански води за пиене на населението и за поене на многобройните стада, с които тъй много се слави тази страна (...). Управлението и владението на София се намира изключително в ръцете на великия мръсник като тимар, приходите, които се получават от данъци, той, владетелят, раздава на фаворизирани и близки нему личности, които се готвят да заемат високи държавни постове, подобни на тия, що носят названието „бейлербейлък“...“*

Според Хюсеин градът е превзет от Индже Балабан, заместник на Лала Шахин, по потекло *„от новите мюсюлмани“*, който пленява с хитрост софийския управител. Залавянето на *„бан Янука“*, както го нарича хронистът, води до капитулацията на София. Трябва да отбележим, че разказите за „бан Янука“ имат полулегендарен характер. Данните от археологическите проучвания подсказват и друго решение — превземането на крепостта чрез използването на стенобойни машини.

Все още се поддържат различни становища за годината, в която е изгубен този извънредно важен в стопанско и военно отношение български областен център. Още Д. Ихчиев отнася събитието към 1386 г. — датировка, която се приема и от някои съвременни османисти (А. Дечей, И.

Данишменд), но в българските изследвания най-често срещана е 1382 г. Един от най-добрите познавачи на османската експанзия, Фр.Бабингер, смята, че най-вероятно София е превзета през 1385 г., а мнението му се споделя и от други известни специалисти по византийска и балканска история (Г.Острогорски, В.Гюзелев, Р.Радич и др.). По наше мнение именно 1385 г. е най-приемливата от гледна точка на хода на завоеванието. Към аргументацията на това схващане може да се добави и сведението в преписа на „Завета на св. Иван Рилски“ (датирана приписка от 12 февруари 6893 = 1385 г.). Тук се казва, че *„...поради големия страх, който владееше тогава от нечестивите агарянски чеда...“* се наложило спешно да се препише и укрие тази манастирска светиня. Към подобен извод ни насочва и Идрис Битлиси, където падането на София е поставено между събития от съседните на 1385 години. Трябва изрично да отбележим, че според някои османски извори софийският управител бил върнат отново в превзетия град като османски васал, но с присъствието на силен турски гарнизон.

Интерес буди отсъствието на Иван Шишман в битката при Коня в Мала Азия през 1386 г., където участват почти всички балкански християнски васали. Сред тях не е също и добруджанският владетел Иванко, който е признавал върховенството на търновския цар. Подробният разказ на добре запознатият с тези събития Мехмед Нешри изключва възможността имената им просто да са изпуснати. Не се съобщава обаче и за каквито и да било наказателни действия на Мурад срещу двамата български господари. Подобни действия е допустимо да се очакват, ако те съзнателно са се отклонили от поетите задължения. Може би неявяването на Иван Шишман и Иванко е в някаква връзка с българо-влашкия конфликт, за който споменава българската анонимна хроника и в който бива убит влашкия воевода Дан I, особено ако той е бил провокиран от Унгария. По същото време (1386 г.) младото княжество Молдова прониква териториално към Дунав, което по мнението на Ш.Папакостя изостря влашко-молдовските отношения. Влашко разчита на унгарска, а Молдова на полска подкрепа, което допълнително усложнява и без това трудната обстановка в региона. В тази ситуация Иван Шишман и особено деспот Иванко наистина са имали „извинение“ за неявяването си пред султана.

Недълго след превземането на София османците завладяват българските крепости Пирот и Ниш, принадлежащи на Търновското царство, с оглед на стратегията си за вбиване на клин между България и Сърбия. Реакцията на княз Лазар намира израз в организирането и провеждането на успешната кампания при Плочник на р. Топлица през 1387 г., където сърбо-босненските войски разбиват Лала Шахин. При конкретното развитие на събитията тази решителна победа оказва силно въздействие върху Иван Шишман и Иванко. Според османските хронисти двамата български васали отказват да участват в наказателния поход срещу сърбите.

Във връзка с тези събития Нешри, макар и не съвсем точно, отбелязва династичния брак (т.е. и политическия съюз) между българския и сръбския двор. Сръбските хроники от своя страна, без да уточняват годината, споменават, че Иван Шишман се оженил за една от дъщерите на княз Лазар. Нещо повече, Идрис Битлиси изрично твърди, че в християнската коалиция важна роля играе именно Иван Шишман, който не само отказва да се подчини на султана, но спомага за победата на християнската армия при Плочник. Излиза, че част от турските сили са ангажирани на северозапад по вина на търновския цар, макар Битлиси да не уточнява дали става дума за военни действия или за нещо друго — например прегрупиране на български войски по посока на София или нещо подобно.

Хюсеин представя отказа на Иван Шишман като *„нахален и упрям“*, макар първоначално българският цар да давал уклончиви отговори. Ето защо Мурад *(„султан Гаази“)* *„... бил учуден от бунтарството и вероломството на споменатия, когато той в нарушение на договора наистина не пристигнал с войската си...“* По думите на Мустафа Али *„...султан Мурад организирал голям поход срещу сърбите, в който взели участие Али паша и синът му Баязид. Войската се събрала в Одрин. В нея отказал да участва невернишкият цар и султански трибутар Шишман.“* Мехмед Нешри твърди, че при неявяването на Иван Шишман и

Иванко *„... повелителят рекъл: „Нека веднъж оправим тази работа* (наказателната акция срещу Лазар — б.а.) *пък после тяхната е лесна.“* Тенденциозността на този автор е очевидна — поради опасността от север султанът е принуден да отложи противосръбския поход и да се заеме с двамата български владетели.

Срещу Иван Шишман и Иванко е изпратена 30-хилядната армия на великия везир Али паша. Този поход е предаден много обстойно от османските хронисти. Прави впечатление, че Мурад не е уверен все още във възможността за завладяване на България. Това се вижда от думите на султана, предадени от Нешри:

> *„Руши, пали и граби земята Сусманова* — заповядал Мурад на Али паша — *а ако намериш леснина и крепостта му обсади. Но дойдат ли при тебе сами* (някои български боляри — б.а.), *тях не брой за врагове наравно с другите...“*

Този цитат показва една съществена страна от стратегията на завоевателя — опустошаването на противниковата територия и внасянето на разкол в редовете на аристокрацията. Някои изворови данни подсказват, че именно тогава Ямболската област (или оставащата у българите нейна част) е завладяна отново. Изненадан от похода, както сочи Хюсеин, Иван Шишман се опитва да предприеме дипломатическа инициатива при Айтос чрез управителя на Овеч (Провадия) и вероятно близък негов родственик Асен — *„неверникът* (т.е. християнинът) *Хюсеин“*, както е изопачил името „Асен“ турският хронист. Неуспехът обаче е явен — още преди постигането на някакво споразумение Якши бей, изпратен от Али паша в Овеч, с измама завладява тази важна крепост. След като затвърждава османската власт в Овеч, Али паша настъпва към Венчан, чийто гарнизон се предава. *„След още един ден пашата влязъл в Мадара и Шумнъ* (Шумен) *и укрепил кулите им“* — добавя Мехмед Нешри.

Превземането на Шумен, един от големите градове на Шишманова България, е значим успех за османското проникване. По същото време *„неверниците от Венчан се отметнали“*, поради което Али паша наново завладял и този път разрушил крепостта, а населението ѝ било изклано или поробено. Съпротива оказват също крепостите *Кос Ова* (Кьосевци, Търговищко), *Зищ Ова* (Свищов) и др. В ред случаи обаче местните боляри проявят склонност към съглашателство. Характерен в това отношение е примерът с Варна, чиито „... *първенци се разбрали и сговорили да хванат своя господар* (Иванко — б.а.), *а крепостта да предадат на пашата.*“ Макар опитът да е неуспешен (Иванко навреме разкрива заговора), той е показателен за пораженческите, граничещи с ренегатство настроения сред част от болярството. Неясна в тези дни е съдбата на Търново — според Идрис Битлиси, Нешри, Хюсеин и др. Али паша завладял тази крепост или пък „...*му донесли ключовете ѝ*“. Някои учени приемат, че Търново наистина е превзето. Известни моменти в разказа на Нешри обаче ни карат да мислим, че характерът на това „завладяване“ е по-различен. Като разказва за подчиняването не само на Търново, но и на *Черноз* (Червен), *Юрук Ова* (агломерацията Русе — Гюргево, наричана по онова време най-често „Голямо Гюргево“), *Нюкесри* (Новград, Русенско), *Киришдавиче* (вероятно Разград) и *Нигболъ* (Никопол, „*най-здравата крепост на Сусман*“, поела столични функции), османският хронист не говори за настаняване на гарнизони, за укрепителни мерки и т.н. Вече видяхме, че при Мадара и Шумен такава дейност е извършена, защото те действително са завладени. Последвалите преговори край Ямбол също показват, че земите, образували част от Силистренския санджак, са включени в османската територия, докато тези на бъдещия Никополски санджак остават във владение на Иван Шишман.

Изворите за периода 1388 — 1395 г. сочат като административен център на Търновското царство дунавския град Никопол, избран предвид по-изгодното му географско положение. Малката българска крепост *Холъвник* (наричана още Малък Никопол) на левия дунавски бряг, при дн. Турну Мъгуреле, позволява на Иван Шишман да контролира един от най-важните речни бродове, който би осигурил бързото прехвърляне в България на влашки или унгарски войски. Както изглежда, по онова време българският владетел вече се стреми към постигане на съюз с тези две

незасегнати от османското завоевание християнски сили.

Преговорите при Ямбол са представени твърде пристрастно от турските хронисти. Политическото поведение на българския цар е обрисувано като проява на отчаяние и капитулантство. Лесно е този български владетел да бъде упрекнат в неспособност за съпротива, но не бива да се забравя, че за разлика от княз Лазар, Иван Шишман не получава подкрепа от никого. Той е принуден да обещае Дръстър (Силистра) срещу изтеглянето на Али паша на юг от Балкана. Впоследствие царят се отмята от изпълнението на това обещание, съзнавайки ясно, че загубата на голямата дунавска крепост ще го изолира от Иванко. По-късно обаче, може би през следващата 1389 г., Али паша със сила овладява този български град, докато *Тарак* (Тутракан) е предаден от местните боляри. Във връзка с тези събития османците навярно поставят под свой контрол проходите не само в Източна, но и в Централна Стара планина. Резюмирайки накратко хода на събитията от 1377 до 1388 г., трябва да подчертаем прогресиращото отслабване на Търновското царство. Наложеният васален статут, характерната за османската власт политика на неспазване на договорите, както и непоследователният курс на цар Иван Шишман водят до изгубване на инициативата и на възможностите за активно противодействие. Независимо от личните качества на търновския цар, в никакъв случай не бива да се забравят обективните фактори, голямата част от които са създадени и действат не по негова вина — центробежните сили в държавата, започнали далеч преди края на столетието, геополитическата реалност, отсъствието на външна помощ (тук разликата с Византия и Сърбия е повече от очевидна!), продължаващата нелоялност и завоевателни стремежи на съседите (унгарските аспирации към северозападните земи, дори опитите на младата влашка държава да печели за сметка на намиращите се в тежко положение Търновска България и Добруджа) и пр. Доколкото личи от изворите, единствено при отбраната на Софийската област българската централна власт успява да организира по-системен въоръжен отпор. Това дава отражение и върху българския народен епос, в който съпротивата на цар Иван Шишман и дори неговата смърт се свързват най-вече с тези места — от Самоковско до Врачанско.

Следващият подпериод според нас обхваща времето от 1388 до лятото на 1395 г., когато окончателно са завладени земите на Шишманова България. Превземането на Търново през юли 1393 г., макар и изключително важно с оглед съдбата на българската държавност, не може да служи за горна граница на този подетап, тъй като е един момент от хода на завоеванието. При това българският самодържец вече резидирал в Никопол.

Битката на Косово поле (15 юни 1389 г.) е сред най-значимите успехи в налагането на османската власт на Балканите. Прави впечатление, че въпреки тежките условия на договора от 1388 г. цар Иван Шишман отново не участва в похода като султански васал. Изглежда и в този момент владетелят се опитва да лавира, надявайки се на благоприятен ход на нещата и извличане на политически изгоди. И все пак той едва ли се е решил открито да подкрепи своя сръбски съюзник. Наистина, някои османски, византийски и унгарски извори споменават българите (Йеракос пише дори за *„българи и мизийци“*!) сред съюзниците на княз Лазар и крал Твърдко. Според нас е възможно Иван Шишман наистина да е изпратил някаква военна помощ, макар това да е вероятно и за Иван Срацимир, който е тъст на босненския крал Твърдко. Наистина, Видинското царство не е засегнато от похода в 1388 г., а един по-късен извор сочи като участници в битката *„северните българи“*. Това определение подхожда за поданиците и на Иван Шишман, и на Иван Срацимир. Ако се вярва на Мехмед Нешри обаче, българският владетел *„Сарадж“* (идентифициран по най-приемлив начин именно с видинския цар) заедно с *„Кьостендил“* (Константин Деянов) като турски васал участва в подкрепа на султан Мурад против княз Лазар. Въпреки това, вероятно и Иван Срацимир не е бил смятан за напълно сигурен. Той също е подозиран във връзки със сърбите, тъй като за някои османски хронисти Видин е в „земите на Лаз“. Показателен е фактът, че твърде скоро след Косовската битка срещу Видин и Влашко е предприет наказателен поход. Османските летописци разказват, че Тимурташ завладял Кратово, Иджит паша опустошил Босна, а Фируз бей — *„Видин и Влахия.“* Изглежда в отговор на това нахлуване влашкият воевода Мирчо Стари предприема действия южно от Дунав, при които временно окупирал Дръстър.

Разоренията в Северна България през 1388 г. довеждат широки слоеве от населението до бедствено положение, като отделни групи емигрират във Влашко, Молдова и Трансилвания. Хрониката на протопоп Василе от Брашов съобщава, че *„...в лето 6900* (1391 — 1392 г.) *дойдоха българите в това място, което се нарича Болгарсеск...“*, тъй като тогава в България имало голям глад. Към същото време се отнася основаването на манастира „Св. Агапий“ при Нямц в Молдова от забягналите български монаси Софроний, Пимен и Силуан. Подобни сведения има и за други манастири.

Събитията през 1388 — 1389 г. заставят Иван Шишман наистина да спазва условията на васалния си статут — през зимата на 1391 г. отряди от *„трибали, мизи и илири“* (т.е. сърби, българи и албанци) се сражават в състава на османската армия в Мала Азия. Обект на тогавашните действия на султана са Айдън, Ментеше и другите егейски, неосмански бейлици. Християнските васали се бият с голямо ожесточение, *„като вярвали, че така наказват тези* (турци), *от които са страдали в миналото...“* Думите са от едно писмо на император Мануил II Палеолог (1391 — 1425), като под „мизи“ несъмнено се визират българите от Търновското царство. Това обаче е и единственото по-пряко сведение за Шишманови войски в състава на османската армия.

Превръщането на Влашко в съседна на османците държава обективно създава предпоставки за съюз с българските владетели. Влашкият воевода преследва преди всичко собствените си интереси, което създава пречки за организирането на съвместни антиосмански действия. В изворите няма информация за подобни и това едва ли е случайно. Мирчо Стари продължава да нахлува на юг от Дунава — през 1393 г. влашките войски нападат турците през Дръстър, навлизайки в дълбочина в бившата българска територия.

Действията на Мирчо изглежда са накарали Баязид (1389 — 1402) да стабилизира все още неукрепналата османска власт северно от Балкана. През лятото на 1393 г. султанската армия, както личи от разказа на Григорий Цамблак, неочаквано се появява пред стените на Търново. След тежка обсада на 17 юли 1393 г. градът капитулира и е включен в пределите на османската държава. При разглеждането на това събитие интерес представлява сведението на една византийска кратка хроника, където се казва:

> *„През 6901* (1393) *г. султан Илдъръм Баязид потегли на война и завладя Търново и Загория, и намери там тялото* (мощите) *на св. Иларион Чудотворец, епископът на Мъглен, и го подари на господин Константин, който седеше в Жиглово, и той го отнесе в светия манастир на таксиарха в Сарандапор...“*

Така разбираме, че мощите на светеца са дадени на лоялния османски васал Константин Деянов, владетел на Велбъжд и българските земи в Северна Македония. Горният текст подсказва възможността войски на Константин да са придружавали султана при този негов поход, както в много други преди и след това събитие. Знае се също, че през 1394 г. *„богоспасният град Търново“* се разделя с мощите на св. Петка, св. Филотея и св. Теофано, които пък са дарени на видинския „млад цар“ Константин, син и съвладетел на Иван Срацимир. Това може на свой ред да се тълкува като видинско участие в действията на Баязид. Такава една неприятна „подробност“ (евентуалното присъствие на помощни български сили в обсадата на столицата Търново!) не бива да се смята за нещо сензационно, нито пък да се драматизира. Ако то все пак е вероятно, в тогавашна Византия има съвсем реални примери за този прийом на османската завоевателна стратегия, вкл. до принуждаването на императора да обсажда свои градове (напр. Филаделфия в Мала Азия) в състава на султанската армия...

Както се вижда, още със самото завоюване на града е започнало разпиляването на системно изграждания още от първите Асеневци търновски сакрален пантеон. По този начин завоевателят се е стремял да принизи ролята на Търново като водещ духовен център в съзнанието на българите. Мястото и ролята на Търново добре личат и в съвременните и в по-късните сръбски, влахо-молдовски и руски летописи.

Така например в хрониката на влашкия монах Михаил Мокса е записано: *„След това Мурад с турците се вдигна и завладя Търнов с цялата българска земя...“* Отзвукът от падането на Търново откриваме и в руската Троицка летопис:

> *„През тази година* (1393) *Амoратовия син Челеби* (Баязид), *който на сарацински се нарича Амир, владеещ земя полудневна и цялата земя Грьцка, Македонска* (Тракия) *и Сръбска, и Ефеска, Бруска и Селиврийска, и Колосан, и Тесалоникия* (Солун), *и сарацините, и бесерманите, и турците, събра от всички своята войска и тръгна на война срещу българския цар. И завзе престолния град Търнов, и техния цар направи пленник, и патриарха, и светите мощи с огън запали, и съборната църква, която е Патриаршията, в мезгит* (джамия) *превърна, и всички техни хора покори на себе си, и тази земя превзе...“*

През 1394 г. в старата българска столица вече има османска администрация. Нейните действия са насочени към окончателното ликвидиране на Търново като водещ български и православен славянски център. Унищожен е цветът на търновското гражданство, част от населението е преселено, започва процес на единични и масови помюсюлманчвания, патриарх Евтимий е заточен. Ненадминат по своя драматизъм остава тъжният разказ на Григорий Цамблак:

> *„Воеводата турчин, когото султан Баязид постави да управлява града, повика при себе си божиите люде, които превъзхождаха другите и по име, и по добродетел, и по произход, уж да обсъдят някои общополезни въпроси (...) Когато ги видя в ръцете си, кръвожадният звяр ги изкла насред църквата или, по-добре е да се рече, ги освети, без да се засрами от белите коси, без да пощади младостта; гърлата им превърна в играчка на ножа (...) О, войни! Вие опазихте вярата и броя си не*

манска власт северно от Балкана. През лятото на 1393 г. султанската армия, както личи от разказа на Григорий Цамблак, неочаквано се появява пред стените на Търново. След тежка обсада на 17 юли 1393 г. градът капитулира и е включен в пределите на османската държава. При разглеждането на това събитие интерес представлява сведението на една византийска кратка хроника, където се казва:

> *„През 6901* (1393) *г. султан Илдъръм Баязид потегли на война и завладя Търново и Загория, и намери там тялото* (мощите) *на св. Иларион Чудотворец, епископът на Мъглен, и го подари на господин Константин, който седеше в Жиглово, и той го отнесе в светия манастир на таксиарха в Сарандапор...“*

Така разбираме, че мощите на светеца са дадени на лоялния османски васал Константин Деянов, владетел на Велбъжд и българските земи в Северна Македония. Горният текст подсказва възможността войски на Константин да са придружавали султана при този негов поход, както в много други преди и след това събитие. Знае се също, че през 1394 г. *„богоспасният град Търново“* се разделя с мощите на св. Петка, св. Филотея и св. Теофано, които пък са дарени на видинския „млад цар“ Константин, син и съвладетел на Иван Срацимир. Това може на свой ред да се тълкува като видинско участие в действията на Баязид. Такава една неприятна „подробност“ (евентуалното присъствие на помощни български сили в обсадата на столицата Търново!) не бива да се смята за нещо сензационно, нито пък да се драматизира. Ако то все пак е вероятно, в тогавашна Византия има съвсем реални примери за този прийом на османската завоевателна стратегия, вкл. до принуждаването на императора да обсажда свои градове (напр. Филаделфия в Мала Азия) в състава на султанската армия...

Както се вижда, още със самото завоюване на града е започнало разпиляването на системно изграждания още от първите Асеневци търновски сакрален пантеон. По този начин завоевателят се е стремял да принизи ролята на Търново като водещ духовен център в съзнанието на българите. Мястото и ролята на Търново добре личат и в съвременните и в по-късните сръбски, влахо-молдовски и руски летописи.

Така например в хрониката на влашкия монах Михаил Мокса е записано: *„След това Мурад с турците се вдигна и завладя Търнов с цялата българска земя...“* Отзвукът от падането на Търново откриваме и в руската Троицка летопис:

> *„През тази година* (1393) *Амoратовия син Челеби* (Баязид), *който на сарацински се нарича Амир, владеещ земя полудневна и цялата земя Гръцка, Македонска* (Тракия) *и Сръбска, и Ефеска, Бруска и Селиврийска, и Колосан, и Тесалоникия* (Солун), *и сарацините, и бесерманите, и турците, събра от всички своята войска и тръгна на война срещу българския цар. И завзе престолния град Търнов, и техния цар направи пленник, и патриарха, и светите мощи с огън запали, и съборната църква, която е Патриаршията, в мезгит* (джамия) *превърна, и всички техни хора покори на себе си, и тази земя превзе...“*

През 1394 г. в старата българска столица вече има османска администрация. Нейните действия са насочени към окончателното ликвидиране на Търново като водещ български и православен славянски център. Унищожен е цветът на търновското гражданство, част от населението е преселено, започва процес на единични и масови помюсюлманчвания, патриарх Евтимий е заточен. Ненадминат по своя драматизъм остава тъжният разказ на Григорий Цамблак:

> *„Воеводата турчин, когото султан Баязид постави да управлява града, повика при себе си божиите люде, които превъзхождаха другите и по име, и по добродетел, и по произход, уж да обсъдят някои общополезни въпроси (...) Когато ги видя в ръцете си, кръвожадният звяр ги изкла насред църквата или, по-добре е да се́ рече, ги освети, без да се засрами от белите коси, без да пощади младостта; гърлата им превърна в играчка на ножа (...) О, войни! Вие опазихте вярата и броя си не*

> *намалихте, а чуйте и броя — бяха сто и десет, чиято кръв обагри църквата...“*

Не по-малко покъртителна е картината, обрисувана от Йоасаф Бдински, който възкликва:

> *„О, беда! Заради благочестието си бе заточен дори и патриархът, онова светило на светилата и Христоподобният образ! Тогава мнозина казаха: „По-добре беше слънцето да изгаснеше, отколкото да замлъкне Евтимиевият език!“ Съжалявам те, о, Църкво, съжалявам те поради това неочаквано разорение! На тебе говоря, Търновска славо! От каква на каква се превърна... Тогава в непристъпната светая светих влизаха нозете на нечестивите (...), а свещеници, уви, и люде, и множество тълпи страдаха на открито. Те нямаха нито молитвени домове, нито пък се ползваха, подобно на нечестивите, от законни правдини. Мнозина се прехвърляха към непристойната Мохамедова вяра: едни, като се изпоплашиха от страх; някои, като се омекчиха чрез ласкателства или като бяха победени чрез материална придобивка; други пък се присъединиха към враговете, като поради простотията си се подмамиха чрез писма и хитрост...“*

Превземането на Търново бележи края както на независимата българска патриаршия, така и на развитието и водещата роля на средновековната столица като общобългарско политическо и културно средище.

При превземането на Търново Иван Шишман е в Никопол. Няма данни той да оказва някакво противодействие, за каквото едва ли е имал сили. Дори и да е правил някакви опити за организиране на съпротива, както и за единодействие с останалите владетели в българските земи, то те са останали безрезултатни. Както виждаме, османците са си давали сметка, че легитимният български цар все още има влияние в доскорошния си престолен град и вземат възможно най-драстичните мерки, за да ликвидират столичния елит в лицето на обезсмъртените от Цамблак сто и десет първенци и мъченици за вярата. Обстановката остава непроменена и крайно неблагоприятна и с оглед на разположението на политическите сили в страната, а немислимите допреди няколко години османски успехи сякаш парализират последните ѝ жизнени ресурси. Иванко *„Добруджаоглу“*, както го нарича Нешри, е в не по-добро положение от Иван Шишман, а Константин Деянов и крал Марко са принудени робски да следват султана в неговите походи. Дори и в този критичен момент Иван Срацимир сякаш остава безучастен към тежките проблеми на държавата, към чийто трон винаги, открито или не, е имал претенции. Напротив, през 1394 г. видинският съвладетел, *„младият цар Константин“*, и митрополит Йоасаф Бдински посещават Търново, където срещат добър прием от страна на местната турска администрация. От Йоасаф научаваме, че са водени продължителни и важни преговори, но за естеството им може само да се гадае. Вероятно с идването си видинският митрополит, като подведомствен на Цариградската патриаршия, прави от нейно име опит за уреждане на църковните дела на Търновската патриаршия след заточването на Евтимий. Това начинание изглежда е съгласувано с турското правителство, както е ставало и в други случаи в неговата практика с християнските му поданици. От друга страна, с посещението си Константин още веднъж подтвърждава лоялността на Видин към султан Баязид. Положителното развитие на преговорите се подтвърждава от факта, че видинската мисия се сдобива с мощите на св. Петка Търновска, св. Филотея и преподобната Теофано.

В тези условия, въпреки крайно тежкото си положение (или, може би, точно поради него?), Иван Шишман прави последен опит за осигуряването на външна помощ. Въз основа на един пасаж в биографията на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки и насочеността на кръстоносния поход от 1396 г. (именно към Никопол) се допуска, че българският владетел е влязъл във връзка с унгарския крал Сигизмунд. По този начин Иван Шишман сякаш избира по-малката от двете злини — предвид вековните унгарски аспирации към българските земи той предпочита да признае тяхната власт, отколкото османската. Крайно стеснените граници на Шишмановото царство и принизеното му политическо положение карат някои тогавашни автори да смятат Иван Шишман за обикновен християнски феодал, подчинен на турците. Така например за Йохан Шилтбергер той не е нито *„император“* (съответствието на *„цар“*), нито поне *„крал“*, а просто *„херцог на Средна България“*. Анонимният османски хронист от 1451 г. го нарича *„невернишки бей“*, който плаща харадж на султана. В наскоро откритите среднобългарски приписки — навярно копия на недостигнали до нас царски заповеди до военачалници и боляри, свързвани от някои автори с Иван Шишман, се употребява титулацията *„господин Търновски“*. Ако тя наистина се отнася до Иван Шишман, то отсъствието на традиционната титла *„цар и самодържец на всички българи и гърци“* е най-малкото странно. Ето какво се чете в тези приписки:

> *(1.) Господин Търновски. До тебе, Бауле. Що ми са тука войници, по* (то?) *— скоро да* (ги) *събереш, та да дойдеш с тях в Никопол по повелята (оризмото) на господство ми.*
>
> *(2.) Господин Търновски повелява. До тебе, Алдимире. Що ми са тука войници по-скоро ...в Никопол...*
>
> *(3.) Господин Търновски повелява. До тебе, Алдимире. Що ми са тука войници по-скоро да дойдат с оръжията си...*
>
> *(4.) Всички по... Христа (?) ... му боляри... по повелята на господството ми...*

Краят на Шишманова България настъпва след битката при Ровине (17 май 1395 г.). На връщане от един поход срещу Унгария Баязид решава да се справи с влашкия воевода Мирчо. Битката на р. Арджеш завършва без категорична победа за една от двете страни, но влашкият господар е принуден да се признае за турски васал и да търси подкрепата на Унгария. Оттегляйки се от Влашко:

> *„... за да премине на отсамния бряг на реката, той* (Баязид — б.а.) *поиска ладии от онзи* (Иван Шишман) *— така онзи му ги подготви. След като се озова на отсамния бряг, той накара да доведат споменатия Шишман и го обезглави. И като завладя също Никопол, превърна го в санджак.“*

Това ни съобщава анонимният турски летопис от 1451 г., докато Българската анонимна хроника от XV в. представя следния разказ:

> *„Не след дълго* (след Косовската битка — б.а.) *отново се надигна голямо множество турци. Тръгнаха против власите по времето на Мирчо воевода и стана голям бой, така щото измежду турците да паднат мнозина избрани измежду силните, както и от християнските господари, сред които бяха Константин Драгашевич и Марко Кралевич. Такова безбройно множество копия бяха пречупени, та да не можеше и въздухът да се вижда от многото стрели, реката да потече кървава от множеството човешки трупове, а сам Баязид да се уплаши и да побегне. Той обаче постави някого от властелините да управляват тази страна. Мирчо избяга в маджарската земя. И самият Баязид се обърна в бягство, като искаше да премине Дунава. Той постави стражи по целия брод на реката Дунав, залови българския цар Шишман и го уби в 6903* (1395 г.) *на третия ден от месец юни. Завладя също и цялата българска земя и постави в нея свои управители, по цялата българска земя.“*

Участта на Иван Шишман вероятно е решена от неговото неучастие в похода срещу Мирчо Стари. Изворите, особено Българската хроника, категорично свидетелстват, че търновският цар не е изпълнил васалните си задължения, за разлика от Константин Деянов, крал Марко и други зависими от султана християнски владетели. Сеадеддин, от своя страна, съобщава, че след този поход във Влашко Баязид трябвало да потушава някакъв *„бунт при Никопол“*. В случая това известие може да бъде отнесено единствено към политическото поведение на Иван Шишман. Изглежда през 1395 г. царят се е надявал на османски неуспех срещу власите и Унгария, както и някакво евентуално споразумение за помощ от страна на крал Сигизмунд. Походът на Баязид наистина е бил рискован, а развоят на битката при Ровине е заплашвал армията му с истинска катастрофа. Неявяването на Иван Шишман, нещо повече — оставането му в тил на султанската армия с произтичащите от всичко това опасности, действително е преценено от Баязид не толкова като поредната проява на неподчинение, колкото като истински „бунт“. Изпращането на кораби за транспортирането на остатъците от турската армия през Дунава не тушира доскорошната Шишманова нелоялност от гледна точка на Баязид.

Смъртта на Иван Шишман в повечето от старите, а дори и в някои нови изследвания се поставя в 1393 г. Цитираните по-горе текстове, както и една кратка византийска хроника, отнасят смъртта му към 1395 г. Същата година е дадена и в една приписка към пътеписа на руския монах Игнатий Смоленски, посетил през 1395 г. Цариград. Съществуват колебания за съдбата на българския цар и точната дата на смъртта му. Гръцката хроника отбелязва датата *„29 октомври“*, а, както вече бе показано, анонимният български хронист — *3 юни.* Според двата най-пълни и достоверни източника (Българската анонимна хроника и турския летописец от 1451 г.) Иван Шишман е обезглавен в Никопол, докато кръстоносецът Шилтбергер споменава неясно, че „херцог Шишман“ умрял в затвора. Той бил пленен заедно със своя син (Александър — „Искендер“), който обаче запазил живота си, приемайки исляма. Времето на пленяването и смъртта на българския цар може да се уточни чрез една грамота на унгарския крал Сигизмунд. През юли 1395 г. негови войски начело с Николай Гарай и Йоан Мароти превземат от *„ръцете на вражеското племе“* важната крепост Холъвник (Малък Никопол) срещу Никопол. Тя се споменава от Мехмед Нешри под името „Тонбиргоз“ сред тези, които влизат във владенията на Иван Шишман. По-горе стана дума, че Холъвник е част от българската крепостна система за контрол над двата бряга на реката. Неслучайно Българската хроника набляга на обстоятелството, че Баязид *„... поставил стражи по целия брод на Дунава.“* Следователно краят на Иван Шишман трябва да се отнесе със сигурност преди юли 1395 г. — т.е. датата 3 юни 1395 г. е напълно приемлива и най-достоверната. По силата на същата логика е най-приемлива негова екзекуция в Никопол, отколкото неясното споменаване на един несвързан пряко с балканската действителност автор като Шилтбергер.

Самият унгарски поход към Малък Никопол очевидно отразява загрижеността на унгарците (ясно изразена в грамотата на Сигизмунд) от окончателната ликвидация на Търновското царство и придвижването на османците далеч на север до дунавския „брод“.

Смъртта на Иван Шишман не бива да се отъждествява с фактическия край на неговата държава. Неслучайно Българската хроника и турската летописна бележка от 1451 г. поставят „завладяването на българската земя“ след гибелта на нейния цар. Последният документ ясно посочва, че след екзекуцията на Иван Шишман султан Баязид *„... завладял също Никопол и го превърнал в санджак“.* Тук се визира не конкретно град Никопол, а територията, на която той се явява столица. Отглас от съпротивителните борби на българите след Никополските събития вероятно е известният Боженишки надпис:

> *„Аз, Драгомир писах. Аз, севаст Огнян, бях кефалия при цар Шишман и много зло патих. В това време турците воюваха. Аз държах за вярата на цар Шишман.“*

В историческата книжнина този надпис нерядко е тълкуван нееднозначно. Според П.Мутафчиев надписът се отнася наистина за времето след смъртта на Иван Шишман, но е поставен от покорил се на турците български болярин. Това мнение бе оспорено от Цв.Георгиева, която го отнася към 1378 — 1382 г. съобразно характера на титлите (според авторката — службите) „кефалия“ и „севаст“. Титлата „севаст“ обаче не отговаря на определена административна служба, тъй че севаст Огнян наистина е можел да бъде и „кефалия“ (областен управител) на остатъците от Софийската област при Иван Шишман, т.е. до 3 юни 1395 г. Изразите „в това време турците воюваха“ и „много зло патих“ са свидетелство за активната съпротива на севаста. Изглежда, както и в други случаи (например при завладяването на Ямбол, Свищов и други крепости), и този български болярин е трябвало да капитулира с оглед на ограничените си отбранителни сили. Що се отнася до датировката на надписа, той би могъл да бъде изсечен след тези събития, когато севаст Огнян вече е бил един от немалкото християни спахии-тимариоти в завладените балкански земи.

Картината на завладяването на Търновското царство би била непълна, а и невярна без сведенията на някои домашни извори. Не само споменатият севаст Огнян, но и редица други столични и местни боляри и воеводи години наред оказват ожесточена съпротива на завоевателя. В Бориловия Синодик се пее *„вечна памет“* на воевода Балдю, убит заедно с протокилийника (царския адютант) Приязд *„за вярата на своя господар“*. В един от последните параграфи на Синодика е записано:

> *„На Семир, Йончо, Добромир, Иванищ и на всички други, които заедно с тях проявиха мъжество против безбожните турци и проляха кръвта си православната Христова вяра, вечна им памет!*
>
> *На Арцо, Трошан, Ратен и неговия брат Карач, Потрьц, Ханко, Стан, Михаил, Богдан, Шишман, Бътул, Радослав, Войсил, Константин, Годеслав, Чрьноглав, вечна им памет!“*

Тези Шишманови военачалници, паднали в защита на българската независимост, са поставени редом с българските царе, царици, патриарси и най-видни личности. За съжаление, не знаем повече за социалният състав и конкретните обстоятелства, при които всеки от тях е загинал в съпротива срещу завоевателя. За своите съвременници те несъмнено са били добре познати, нещо повече — увенчани с ореола на герои и мъченици. Включването на имената им в Синодика на българската православна църква (вероятно от самия патриарх Евтимий Търновски, при когото синодикът е основно редактиран) е висш израз на признание от страна на църквата и българското общество.

2. Цар Иван Срацимир
и османските позиции във Видин

До осемдесетте години на XIV в. отношението на Видинското царство към османските завоевания остава неясно. Наивно е да мислим, че Иван Срацимир е омаловажавал заплахата — за османската военна мощ той е имал впечатления още от времето на унгарската окупация на Видин (1365 — 1369), когато използваните от Иван Александър турски съюзни части са проникввали до Видин и дори в самите унгарски земи. Някои автори са склонни да предполагат, че загадъчният български *„владетел Сарадж“* у Мехмед Нешри, представен по идентичен начин с Иван Шишман, деспот Иванко и Константин Деянов, е именно цар Иван Срацимир (Ал. Кузев). Макар да се приема от някои изследователи (напр. Хр.Матанов), това предположение изисква повече доказателства. По тази причина ние изразихме резерви към отъждествяването на „Сарадж“ с Иван Срацимир, още повече, че от описанието на Нешри се създава впечатлението за независим български господар от Южна България — например от Северна Македония (някои автори го отъждествяват с деспот Йоан Деянов — Драгаш, което е неубедително поради ранната му смърт) или пък от Средногорието. Анализът на някои допълнителни данни обаче ни кара да се опитаме да доразвием остроумното предположение на Ал.Кузев. В „Писание за верските битки на султан Мурад II, син на Мехмед хан“ на няколко пъти се споменава земята *„Сарадж — ели“*, разположена в българския северозапад. Като нейни най-общи ориентири могат да бъдат посочени Оршова и Северин на север от Дунав, реката Тимок, градът *Ивраджа* (Враца) и, макар и в не съвсем ясен контекст, самият Видин. Във въпросното „Писание...“ става дума за кръстоносния поход на Владислав Варненчик и Янош Хуниади от 1444 г., когато Видинското царство вече не съществува. Ако нашите наблюдения са верни, то, както и в други случаи, и тук османците — официално или не — наричат определена територия по името на най-известния ѝ владетел в миналото. Достатъчно е да посочим *Добруджа* (по името на деспот Добротица), *„Константин — ели“* или „Константинова земя“ (по онова на Константин Деянов), *„земята на Лаз“* (Сърбия), наричана в османските хроники повече от столетие по името на загиналия още през 1389 г. княз Лазар, някои области в Македония, *„Бесарабия“* (от названието на династията „Басараба“), *„Богданско“* или *„Кара-Богдан“* (Молдова) и т.н. Както виждаме, представата, че отделни райони са именувани според имената на последните им владетели, не е съвсем точна. Най-често дадената област получава името на своя най-известен и най-дълго управлявал владетел. При Видинското царство такъв владетел несъмнено е Иван Срацимир, царувал близо четири десетилетия. Така най-приемливо за момента могат да бъдат обяснени личността на „Сарадж“ и земята „Сарадж — ели“.

В такъв случай трябва да се приеме, че Иван Срацимир е поел васални задължения към османците преди 1386 г. През същата година „Сарадж“ и „Кьостендил“ (Константин Деянов) участват като васали на страната на султан Мурад I в битката при Коня в Мала Азия. Две години по-късно тези двама български владетели се готвят за османската офанзива срещу Сърбия, за разлика от отметналите се Иван Шишман и Иванко. През 1389 г. недалеч от Ихтиман *„...дошъл с войските си и владетелят Сарадж и се присъединил към Мурад Хан...“* — отбелязва Нешри, разказвайки за похода против княз Лазар. Като българи хората на Иван Срацимир са използвани за водачи през Софийско, където към султанската армия се присъединява и „Кьостендил“. Според някои извори „Сарадж“ участва на турска страна и в битката при Ровине през 1395 г.

Едва ли Иван Срацимир винаги е бил лоялен османски васал, тъй като, както стана дума, през 1391 г. е регистриран турски поход към Видин начело с Фируз бей. През 1396 г. във Видин и други крепости на Срацимировото царство са разположени османски гарнизони. И все пак, особено в сравнение с Иван Шишман („гнусният неверник Сусманос“), Иван Срацимир не създава особени проблеми на султана. Без съмнение това на пръв поглед индиферентно поведение на видинския цар не е трудно да бъде обяснено — опасност „№ 1“ за Видин поне до деветдесетте години на века продължава да бъде Унгария.

В съществуващата научна литература краят на Видинското царство се извежда като пряк резултат от разгрома на кръстоносния поход начело с унгарския крал Сигизмунд при Никопол (25 септември 1396 г.). Турските успехи в България и започнатата от Баязид обсада на Цариград (1394 — 1402 г.) предизвикват първата сериозна реакция от страна на западните християни. Крал Сигизмунд организира кръстоносен поход, в който участват и френски, немски, чешки, полски, английски и др. рицари. Към антиосманската коалиция се присъединяват Венеция, Генуа, а император Мануил II Палеолог привлича помощ от Родос, Хиос и Лезбос. Според хрониста Фроасар крал Сигизмунд е привърженик на предпазливите действия, но контингентите от англичани и французи *„...бяха дошли да превземат цяла Турция и да продължат похода в империята на персите (...), Сирийското кралство и Светата земя...“*

На 21 март 1396 г. съюзническите части пристигат във Виена, в края на юли са вече в Буда. Обединената кръстоносна армия се движи по левия дунавски бряг до Оршова и преминава реката при Железни врата, с което навлиза в пределите на Видинското царство. Хрониката на манастира „Сен Дени“ разказва, че още при стъпването си южно от Дунава кръстоносците извършват *„ужасни зверства“* срещу бедните православни християни, *„...главното престъпление на които беше, че бяха отстъпили пред отоманците. Те* (кръстоносците — б.а.) *оставяха след себе си безмилостно плячкосани земи и разруха, въпреки протестите на свещениците.“*

Така кръстоносците достигат столицата Видин, където има силен турски гарнизон. Според Шилтбергер *„владетелят на този град и страната“* (Иван Срацимир) среща краля извън Видин и обявява преминаването си под негова власт. Австрийският поет Петер от Рец, който също е участник в похода, обаче твърди друго — *„кралят на Видин (...) беше победен след кратък бой...“* Градът е атакуван от Сигизмунд с 300 рицари, докато турският гарнизон слага оръжие. Пленените турци са избити, а много унгарски войници получават рицарско звание в духа на западноевропейската традиция. Явно превземането на Видин става не без намесата на местните българи. Но, така или иначе, в някои от изворите Видин определено е представен като вражески град, което все пак отразява доминиращите сред кръстоносците настроения. Иван Срацимир е третиран не като желан християнски съюзник, а е заставен да плати контрибуция в размер на 200 хиляди гулдена! В крайна сметка във Видин е оставен унгарски гарнизон, което още веднъж показва демонстративното недоверие към българския владетел. Още по-показателни са действията, свързани с покоряването на Оряхово — след петдневната неуспешна обсада именно местните българи прогонват турците от крепостта. Според Бусико българите се предават с договор, а Шилтбергер пише: „... *Тогава жителите на града изгониха насила турците и се предадоха на краля.*“ Въпреки това част гражданите на Оряхово са избити (според Бусико става дума за турците), а пощадените са третирани като пленници (според хрониката на манастира „Сен Дени“ хиляда души), за тях се иска откуп и т.н. Крепостта и местните хора са подложени на плячкосване, градът е опожарен, и тук е оставен гарнизон от 200 души. Изобщо пътят на кръстоносците из земите на Видинското царство е изпълнен с грабежи и жестокости, а отношението към православните българи буди възмущението и порицанието на някои от католическите свещеници, участващи в похода. Тези действия са в крещящо противоречие с „освободителната“ мисия в помощ на християните и против „неверниците“. Едва ли е случайно недоброжелателното отношение на автора на Българската анонимна хроника към „... *блестящия от многото злато и бисери...*“ унгарски крал и другите *„господа“*, ръководещи тази грандиозна кръстоносна акция.

Наред с традиционното пренебрежение към „схизматиците“ (православните) при похода на Сигизмунд се проявява и старата унгарска амбиция за подчиняване на северозападните български земи, а в благоприятна перспектива — и на цяла България. Споровете за българските градове Белград, Браничево и Видин от векове зареждат двустранните отношения с недоверие и враждебност. През 1396 г. все още се е помнело добре и злощастното време на унгарската окупация от 1365 — 1369 г. Дори и да е имало такива, които да повярват в благородните помисли на кръстоносците, то поведението на армията е разсеяло всякакви „освободителни“ илюзии. Всичко изброено ни кара да мислим, че традиционното обяснение за приемането на кръстоносците във Видин едва ли не като освободители би следвало да се изостави. Показателно е също, че Иван Срацимир не участва с войската си в последвалата Никополска битка. Това необяснимо на пръв поглед неучастие най-вероятно се дължи на недоверието на Сигизмунд към него, защото, ако кралят е желаел присъединяването му към армията, то надали видинският цар би имал право на избор.

На 10 септември кръстоносците обсаждат Никопол, а флотата, съставена от венециански, генуезки и родоски кораби, го блокира напълно. Градът е атакуван със стълби, издълбани са два тунела под крепостните стени, но тези примитивни средства не дават резултат. Уверени в бързия си успех срещу *„езичниците“*, кръстоносците проявяват престъпна небрежност още при подготовката на похода. Оказва се, че те не са предвидили необходимостта от артилерия, стенобойни машини и т.н. Налага се Никопол да бъде обсаждан цели 15 дни, което дава време на Баязид да се притече на помощ на обсадения Доган бей. Принудителното бездействие преминава в „... *празненства и оргии, недостойни за божиите служители (...), а армията прекарвала в престъпно безгрижие...*“

Междувременно султан Баязид снема обсадата на Константинопол и се отправя през Одрин към Пловдив, където се съсредоточават наличните европейски и азиатски войски. Османските сили минават през прохода Шипка и след кратък престой в Търново, където според някои автори към тях се присъединява сръбският васал Стефан Лазаревич, на 24 септември достигат на около четири мили от Никопол. Мехмед Нешри съобщава, че край старата българска столица турците се натъкват на *„отряд ризници“*. Евренос бей се опитва да залови „език“ от тях, връща се при султана и му казва: *„С тези неверници шега не бива!“* Нешри точно посочва и своя информатор — участникът в похода Умур бей, синът на Тимурташ, което прави думите му напълно достоверни.

Това сведение показва, че унгарският крал, вероятно с помощта на български аристократи, се опитва да привлече населението на наскоро покореното Търновско царство. Бързото придвижване на Баязид осуетява тези планове. От една грамота на самия Сигизмунд научаваме, че този унгарски отряд е предвождан от споменатия вече бан Йоан Мароти. Жан Фроасар също разказва за такъв рицарски разузнавателен поход и сражение с турците, пазещи някакъв проход (вероятно Шипка).

Изворите дават различни, често силно преувеличени данни за числеността на двете войски, достигащи до и над 100 хиляди души. Най-прецизните и критични проучвания показват, че двете армии не са надвишавали 20 хиляди души. Бойният ред на кръстоносците е изграден от челен френско-английски отряд, командван от бургундския граф Жан дьо Невер. Зад тях са трите „батальона“ под общото ръководство на краля, който не крие недоверието си към своите влашки и трансилвански васали. От османска страна предният фронт се заема от акънджиите (нередовната кавалерия), зад които има заграждения от подострени колове, способни да пронижат гърдите на рицарски кон. Зад тях са пехотните стрелци — азеби и еничарската гвардия, а в дълбочина са спахиите и тежковъоръжената сръбска конница. Битката е започната от недисциплинираните и жадни за слава французи, които първоначално разбиват предните османски сили. Независимо от взаимните обвинения между унгарци и французи, като цяло сражението протича при относително равновесие на силите. Решаваща се оказва неочакваната намеса на тежката конница на Стефан Лазаревич. За разлика от нелоялните унгарски васали Мирчо Стари и трасилванския воевода, сръбският княз Стефан преобръща хода на битката в полза на султана. Кралят бяга с кораб по Дунава, опасявайки се от влашко предателство по обратния път към Буда. Победата на Баязид е белязана с масовото избиване на пленниците, като са пощадени най-знатните, за които се иска откуп, а други са превърнати в роби. Никополската катастрофа охлажда гаснещата кръстоносна идея, а Западна Европа за първи път получава реална представа за мащабите и естеството на османската заплаха.

В съществуващата научна литература доскоро краят на Видинското царство се извеждаше като пряк резултат от разгрома на кръстоносците при Никопол. Възниква въпросът в каква степен действията на Иван Срацимир по време на похода се преценявани от победителя Баязид като измяна. При сходни обстоятелства например е унищожено Търновското царство, превърнато в Никополски санджак, а цар Иван Шишман е екзекутиран. Когато става

дума за Видин обаче, изворите представят нещата в по-различна светлина.

Най-подробни сведения за отстраняването на Иван Срацимир дава Григорий Цамблак в „Разказа за пренасянето на мощите на св. Петка от Търново във Видин и Сърбия“:

> „*Така, величаейки се със славни победи, измаилтянинът* (Баязид) *стигна до град Видин и изпрати в град Бруса свързан царя, който беше излязъл насреща му без да се бои, поради онези обещания, които му бе изпратил* (султанът — б.а.)...“

По-нататък Цамблак пояснява, че Баязид заварил във Видин сръбският княз Стефан Лазаревич заедно с майка му и брат му, както и вдовицата на Углеша. Това приятелско, мирновременно по характера си посещение едва ли може да се свърже с есента на 1396 г., когато Стефан Лазаревич, както стана дума, придружава султана и играе важна роля в битката при Никопол. Налага се изводът, че пленяването на Иван Срацимир е отдалечено по време от Никополските събития. Най-близките по време извори поставят отстраняването на Иван Срацимир в годината 6906 (1397 / 1398). Така например в Българската анонимна хроника четем:

> *„Баязид обаче не почака нито най-малко, но се вдигна оттам и отиде към запад, като завладяваше царства и земи. Той залови и подчини цар Срацимир в 6906 г.“*

Същата датировка откриваме в някои сръбски и руски летописи, а влашкият летописец Михаил Мокса допълва, че „... *Баязид пленил цар Срацимир в 6906, подчинил го и го направил данник...*“ Интересни подробности срещаме и у Нешри, който пише, че „...*после Вълкоглу* (Стефан Лазаревич) *се примолил на султана за Семендире* (Смедерево)... *Баязид хан склонил, дал му Гювернджинлик* (дунавската българска крепост Гълъбец, дн. Голубац в Сърбия), *ама Нигболъ* (Никопол) *и другия град* (Видин) *не му дал...*“

Съществуват и някои други данни, които показват, че походът на Баязид против Унгария през Видин е проведен не през 1396, а през есента на 1397 г. През септември — октомври 1397 г. той нахлул във Влахия, сред което нападнал Унгария през Срем (дн. Сремска Митровица), т.е. откъм южния дунавски бряг, достигайки до Пеща и Щирия. Според Лаоник Халкокондил след 1396 г. Баязид напада Унгария, а войските му достигат до столицата Буда, като опожаряват и жестоко разграбват страната. За такъв поход, различен от събитията веднага след битката при Никопол в 1396 г., вероятно става дума и в някои от писмата в сборника на Фиридун бей. Макар и спорадично, някои автори отбелязват такава военна акция (Л.Купелвайзер, Щ.Щефанеску, З.Удалцова, Е.Вернер), но без да я обвързват с Видин и цар Иван Срацимир. Коментирайки разказа за пренасянето на мощите на св. Петка в Сърбия, повечето сръбски литературни историци също приемат, че това е станало през 1397 / 1398 г. Естествено, това означава, че и пленяването на Иван Срацимир става по същото време.

Изворите са категорични, че Иван Срацимир е пленен с измама и „*изведен*“ от столицата на държавата си. По всяка вероятност той умира като пленник в Бурса. Какво обаче е станало с неговия син и съвладетел, „*младия цар Константин*“, след отстраняването на Иван Срацимир?

3. Краят на българската държавност в Македония

В продължение на повече от век (през последните десетилетия на XIII и почти целия XIV в.) една значителна част от българските земи са изгубени за централната власт в Търново и не са могли да бъдат освободени и включени отново в единната държавна територия. Наред с процесите на сепаратизъм, така характерни за късното средновековие, върху мощта на българската държава пагубно влияят определени външни фактори — татарската хегемония, засилващите се унгарска и сръбска мощ, действията на Византия в южните български краища и т.н. Някои от тези неосвободени български земи за нещастие са изгубени завинаги, като с течение на вековете са обезбългарени (напр. Белград и Браничево), други (особено Македония) запазват своя български етнокултурен облик до най-ново време. Бидейки отново под византийска власт, днешните македонски земи между 1282 и 1347 г. постепенно са завладени от агресивното Сръбско кралство, превърнало се в мощна балканска сила за сметка на преживяващите криза България и Византия. Катастрофата при Велбъжд (Кюстендил) през лятото на 1330 г., когато сърбите с измама разбиват Михаил III Шишман — Асен, проваля българските планове за скорошното освобождаване на „*Долната земя Охридска*“ от силите на „*Горната земя Търновска*“. Надмощието на Стефан Душан (1331 — 1355), когато сърбите завладяват не само цяла Македония, но и Тесалия, Албания и Епир, принуждава Иван Александър да се примири поне временно със съществуващата реалност.

Рухването на т.нар. сръбско Душаново царство, на практика още със смъртта на създателя му Стефан Душан (20 декември 1355 г.), води до създаването на редица самостоятелни и полусамостоятелни държавици. Изконните сръбски земи, където е живеело сръбско население и са следвани сръбските традиции, остават под властта на княз Лазар. Завладените чужди земи, особено българските, стават база за създаването на локални държавици. Вярно е, че техните владетели са сръбски аристократи от обкръжението на Душан, но твърде скоро и това обстоятелство вече не играе особена роля. Под влияние на местната българска етнокултурна среда те постепенно скъсват със сръбската държавна и културна традиция. Никой от тези владетели не приема задължителните за сръбската династия имена „Стефан“ и „Урош“, не развива култа към сръбските национални светци св. Симеон и св.Сава и т.н., и т.н. Все по-често тези владетели са наричани „*българи*“, „*български воеводи*“, „крале“ и дори „царе“, някои от тях, крал Вълкашин например, се женят за българки от местното болярство.

Най-значимото и по мащаби, и по ранг от тези държавни образувания е „кралството“ на Вълкашин (Вукашин) Мърнявчевич с център Прилеп, обхващащо Западна Македония и част от Сърбия. Неговият брат, деспот Йоан (Йован) Углеша, владее обширни земи в Южна Македония със столица Сяр (Серес), управлявани до 1365 г. от най-бележитата сръбска царица, българката Елена. Редица тогавашни автори, вкл. сърбинът Константин Михайлович (XV в.), ги определят като „... *двамата братя, на които* *той* (цар Урош V, синът на Душан и Елена — б.а.) *им дал да управляват българското царство.*" От своя страна албанският хронист Музаки нарича Вълкашин *„крал на България"*.

Вълкашин и Углеша са останали в историята на България и Балканите с печално завършилия поход към Одрин и битката на р. Марица при Черномен (Чирмен) на 26 септември 1371 г. Вече стана дума за тази битка и заслугите на деспот Углеша като практически първият балкански държавник, осъзнал гибелната османска заплаха.

Другата значима държавица в югозападните български земи е тази на деспот Йоан и *„господин"* Константин Деянови (Драгаши). Тя възниква и постига значителен ръст след 1371 г. Най-големите ѝ териториални и политически успехи са свързани с управлението на Константин, тъй като деспот Йоан умира рано. Константин обаче не е носил титлата „деспот" и не е идентичен с Иван Александровия зет, деспот Константин от Лондонското четвероевангелие. В територията на Константин влизат поречието на Струма с Велбъжд, областта на Щип, Жеглигово (Кумановското поле) и др. Константин Деянов е наричан най-често *„воевода български"*, „владетел" или „господар" на *„българската земя"*, а някои турски хронисти го смятат за *„български цар"*. В една своя любопитна бележка турският географ Хаджи Калфа (XVII в.) при описанието на Кюстендил и Северна Македония пише *„...този град* (Кюстендил) *някога е бил столица на българите..."*

Освен тези по-значителни и по-дълготрайни държавици, в югозападните български земи присъстват и други независими владения — на Радослав Хлапен (Бер, Воден и Костур), на Андрей Гропа (Охрид), на Андриаш, брат на крал Марко (Дебър) и др. Много често тези княжества враждуват помежду си, което също улеснява завладяването им от турците.

След битката при Черномен османците нахлуват дълбоко във владенията на Углеша и Вълкашин, подлагайки ги на разорение. Нека още веднъж припомним изпълнените с трагизъм слова на тогавашния български книжовник Исай Серски:

„Тогава Бог беше излял своя гняв си над християните от западните (балканските — б.а.) *области, тогава деспот Углеша дигна всички сръбски и гръцки войски и брат си, крал Вълкашин, и много други велможи, нещо около шестдесет хиляди избрана войска, която тръгна в Македония* (Одринска Тракия — б.а.) *да изгони турците, без да помислят, че срещу Божия гняв никой не може да се противопостави. Те не само не изпъдиха турците, но сами люто пострадаха, защото бяха избити и костите си там оставиха непогребани (...) Като убиха юначния деспот Углеш, турците се пръснаха и полетяха по цялата земя подобно на птици по въздуха. Едни от християните бяха изклани, отвлечени в плен, а онези, които останаха, и тях смърт несретна ги покоси, защото погинаха от глад (...) Не остана княз или вожд, или наставник някой между людете, нямаше кой да ги избави и спаси; всички бяха обзети от турския страх и юначните някога сърца на доблестните мъже сега се бяха обърнали на слаби женски сърца (...) И наистина тогава живите облажаваха по-рано умрелите..."*

Непосредствено след септември 1371 г. османците нахлуват дълбоко в Македония, достигайки до Света гора (Атон), но тук срещат съпротивата на венецианската флота. Разгромът на Углеша води до завладяването на земите му от Византия. През 1372 г. Сеадеддин и Хюсеин поставят османския поход в земите по горното течение на Струма. Както отбелязва Хр.Матанов, така югозападните български земи са обхванати в „клещите" на двата османски „уджа" — откъм Тракия и Беломорието. Към 1377 г., както е и при Търновското царство, държавиците в Македония попадат във васална зависимост. През 70-те и първата половина на 80-те години на XIV в. постепенно е завладяна Югоизточна Македония, като по-сериозна съпротива оказва император Мануил II Палеолог, тогава владетел на византийския апанаж в Солун (1382 — 1387 г.). През 1383 г. турците превземат Сяр, а през април 1387 г. и Солун се предава на османците. Следва падането на Бер (Верия) и Костур (Кастория) през 1383 г., а преди 1385 г. османските войски са имали достъп до Охридското езеро и Албания. Настъплението продължава към Северна Македония, за което спомага и завладяването на София през 1385 г.

Не е известно точно кога крал Марко и Константин Деянов попадат под васалитета на османците, но най-приемливо е това да е станало през лятото 1377 г. — тогава, когато в същото положение изпада и Търновското царство. Както твърдят някои западни и поствизантийски извори, земите на Марко са обект на султански поход в периода 1377 — 1379 г., след което васалния му статут е очевиден. През 1389 — 1390 г. султан Баязид предприема действия, с които ограничава правата на някои васални държавици. Изворите съобщават, че тогава са отнети рудниците в Кратово, принадлежащи на Константин Деянов. В края на 1391 г. Иджит паша напада Скопие, което е под властта на сръбския владетел Вук Бранкович. Сръбският владетел оставя отбраната на местните българи, които според Ибн Кемал (втората половина на XV в.) дават яростен отпор на османската войска, която превзема Скопие на 6 януари 1392 г. Османските извори съобщават за ожесточена съпротива и при превземането на Аврет Хисар (Женско) в Егейска Македония, Битоля и други градове.

Всички тези злощастни събития намират своето отражение в един особен род италиански документи — нотариални записи за продажбата на „човешка стока" по робските пазари на Средиземноморието. В книжата на венецианския нотариус Антонио Брешиано от тържището в Кандия на о-в Крит в периода 1381 — 1383 г. сухо, делово и педантично е щрихирана тъжната съдба на десетки българи и българки от Македония, Софийско и други български области и селища. Там можем да прочетем:

> *„... една моя робиня на име Ирина, от български род, от селището Мелник (...); робиня на име Мария, от български род, от селището, наречено Прилеп (...); робинята Теодора, от български род, от Костур (...); робиня на име Теодора, от български род, от Търново (...); моята робиня на име Кали, от български род, от София (...); един роб на име Димитър, българин, от селището Воден (...); робинята на име Мария, от български род, от Диамболи* (Ямбол — б.а.)...“ и т.н., и т.н.

Така в началото на 90-те години османците владеят вече цяла Южна и част от Северна Македония. Крал Марко оказва известна съпротива при изпълнение на васалните си задължения, докато Константин Деянов е смятан за един от най-лоялните султански васали. Както вече бе посочено, той участва във всички големи османски военни кампании, вкл. през 1386, 1389, 1393 г. и т.н. Трябва да се отбележи, че Андриаш и Димитър, братя на крал Марко, през лятото на 1394 г. бягат в Дубровник, а след това в Унгария. От Марковите братя най-последователен османски противник е Иваниш, който бяга в Зета и загива в бой с турците през 1385 г.

Крал Марко и Константин Деянов загиват като османски васали в битката при Ровине срещу Мирчо Стари през май 1395 г. По този повод Константин Костенечки пише, че Марко казал на Константин:

> *„Аз казвам и моля Господа само да бъде помощник на християните, а аз пръв нека бъда между мъртвите в тази битка..."*

Смъртта на двамата владетели слага край на държавността по тези български краища. В кралството на Марко е поставена османска администрация, докато в Кюстендил отначало управлява Юсуф, който според някои предания (разгледани от Й.Иванов) е помюсюлманчен син на Константин Деянов.

4. Завладяването на Добруджа в края на XIV в.

Появата на т.нар. Добруджанско княжество или „деспотство"(и двата термина са условни) в средата на XIV в. е белязана с много неизвестни. Опитите тази българска държавна формация да бъде представяна като „румънска", а в последно време — и като „гагаузка", са плод на недобросъвестни спекулации в румънската, съветската и „постсъветската" историография и националистическа пропаганда. Земите в крайморската част на днешна Добруджа с първоначален център Карвуна (спори се дали става дума за Каварна или, което е по-вероятно, за дн. Балчик) навярно са били едно от родовите владения на династията Тертеровци. Т.нар. Месемврийска хроника и една монета с надпис *„господин Йоан Тертер“* свидетелстват за позициите на този виден болярски род в региона. Вече стана дума, че Балик, първият известен владетел на *„Карвунската хора“* (област), изпъква в ролята на самостоятелен политически фактор във връзка с гражданската война във Византия (1341 — 1347 г.). Тогава той, подобно на цар Иван Александър (обстоятелство, което в никакъв случай не е само проста случайност!), застава на страната на цариградското регентство против Йоан Кантакузин. Братята му Теодор и Добротица оглавяват един силен военен отряд, който оказва съпротива на Кантакузин и турските му съюзници даже и след капитулацията на Анна Савойска. Именно по онова време Добротица се жени за сродница на Палеолозите (дъщеря на Алексий Апокавк, главният противник на Кантакузин) и получава титлата „деспот“.

Редица факти и наблюдения показват, че Добруджанската държавица в някаква форма е признавала сюзеренитета на търновския цар. Фактът, че в църковно отношение тя се е подчинявала на Цариградската, а не на Търновската патриаршия, нерядко е заблуждавал изследователите, тълкуващи това положение като признак за пълното откъсване на областта от българската централна власт след средата на XIV в. Позициите на Цариградската патриаршия по тези места обаче са налице далеч преди появата на Балик, което ни насочва към „тъмния“ в това отношение XIII в., по-точно, към провъзгласяването на Търновската патриаршия на събора в Лампсак (1235 г.). Уреждайки статута на своята патриаршия, Иван Асен II е трябвало да направи и някои сериозни отстъпки пред византийското духовенство. Навярно още тогава, независимо от българската политическа власт и доминиращ български характер на населението, черноморското крайбрежие е останало в диоцеза на Вселенската патриаршия. Косвено доказателство в това отношение е запазването на автокефалната Охридска архиепископия, когато Македония е освободена от Калоян, а впоследствие от Иван Асен II. Както Калоян, независимо от униатския му курс, така и Иван Асен през 1235 г. не посяга върху автокефалните права на Охрид за сметка на Търново. Тази позиция е факт, макар охридските архиепископи винаги да са държали на своето върховенство над *„Първа Юстиниана* (Охрид — б.а.) *и цяла България“* — титулатура, която е поставяла под съмнение самото съществуване на Търновската патриаршия! През средновековната епоха обаче църковната традиция нерядко е по-важен показател за принадлежността на дадена епархия към една или друга поместна църква, отколкото актуалната политическа и етническа ситуация. Що се отнася до българския черноморски бряг, тук наред с традицията като аргумент е можело да служи и наличието на гръцко малцинство (с духовенство от своята среда) в пристанищните градове Месемврия, Анхиало, Варна и т.н. Естествено, при едно спокойно и „нормално“ развитие на нещата, вероятно и тези епархии с течение на времето биха преминали под егидата на Търново. Тежката политическа криза в България през втората половина на XIII в., татарската хегемония, противоречивото развитие на българо-византийските отношения във времето до средата на следващото столетие (тогава неведнъж са правени опити за съюз, сключвани са династични бракове и пр.) очевидно запазват църковното статукво. „Карвунската хора“, както е наречена областта в Дубровнишката грамота на Иван Асен II и някои други извори, си остава неизменно под българска власт, вкл. и през XIV в. Един нов прочит на известното писмо на папа Бенедикт XII до Кераца Петрица, майката на цар Иван Александър, хвърля допълнителна светлина върху „раждането“ на Добруджанското деспотство. От писмото, изпратено през 1337 г., научаваме, че Кераца неизвестно защо е приела католицизма. Папата се обръща към нея като към *„деспотица на Карнона“*, поправяно от изследователите на „Крън“, по името на известната крепост в Старозагорско. Това схващане на Ив.Дуйчев, който си задава въпроса за Карвуна — „Карбона“, но приема четенето „Крън“, напоследък се преразглежда от Й.Андреев. Наистина, четенето *„Карбона“*, както неизменно е наричана Карвуна в латинските документи, не може да бъде изключено. При това положение излиза, че преди Балик Карвунската област е била във владение на майката на самия български цар, т.е. тя е един от домените на царската фамилия. Очевидно след смъртта на Кераца по неизвестни причини цар Иван Александър е дал този апанаж на своя роднина Балик. Какво е било родството между двамата е трудно да се отговори със сигурност, но в един осмогласник Иван Александър е определен като човек „... *от двете страни на царското коляно...*“ (т.е. от Асеневци и Тертеровци). Кераца е дъщеря на Шишман Видински, който, от своя страна, може би е брат на Георги I Тертер (1280 — 1292), тъй като се знае, че неговият син Михаил III Шишман — Асен (1323 — 1330) е бил братовчед на Теодор Светослав Тертер (1300 — 1321). Едва ли е случайно, че в Бориловия Синодик Шишман е наречен *„благоверен цар“*, а не „деспот“ или с някаква друга болярска титла. Възможно е Тертеровци да не са признавали законността на узурпатора Смилец (1292 — 1298), приемайки за номинален цар видинския царски родственик (най-вероятно брат на Георги I Тертер), самостоятелният владетел Шишман. Както вече бе споменато, Добротица получава деспотската си титла от Византия, тъй като става роднина на Палеолозите. Неясно кога обаче и „господин“ Иванко Тертер също е въведен в достойнството „деспот“. Тази титла не е била наследствена, както се мисли понякога, нито пък е можела да бъде раздавана произволно. Тя непременно изисква роднинство с династиите в Цариград или Търново, които единствени от балканските владетели (за известно време това важи и за сърбите при цар Стефан Душан) имат право да предоставят такава титла. Не е известно обаче Иванко да е получавал деспотска титла от Византия, нито да се е сродявал с императорския дом. В такъв случай единствената възможност е даването ѝ от страна на цар Иван Шишман. Така или иначе, възникването на Добруджанското деспотство намира приемливо обяснение в политическите и династичните реалности на българския XIV в., като няма и следа от някакво неправдоподобно „румънско“ или „гагаузко“ участие...

Неизвестно кога Балик е наследен от Добротица, който през 1369 г., както знаем, помага на Иван Александър при разрешаването на конфликта с Амедей Савойски и Византия. В резултат на това деспот Добротица получава от търновския цар властта над Варна, Козяк (при дн. Обзор) и Емона. За известно време в територията на Добротица (като апанаж на сина му Иванко или „Йоан Тертер“) влиза и Дръстър, може би по силата на споменатите или пък други споразумения с Търново, което също издава роднинството на владетелите от Търново и Карвуна. Така откъм юг Добротица става пряк съсед на византийския Черноморски деспотат, създаден през същата 1369 г. в резултат на завоеванията на „Зеления граф“ в България. Център на тази доскорошна българска земя е Месемврия, а много често тя е наричана и *„деспотатът Загора“* (т.е. „България“). Междувременно Добротица изгражда силен флот, с който причинява щети на генуезката търговия в Черно море. Българската крепост Килия в Дунавската делта, за която вече стана дума, е завладяна от Генуа, но към 1361 г. Добротица успява да я отвоюва, което изостря конфликта. Добротица поддържа тесни връзки с Черноморския деспотат, който е апанаж на Михаил Палеолог, син на император Йоан V. През 1373 г. византийският принц се жени за дъщеря на Добротица — така е оформен политически съюз, който може би е имал и антиосманска насоченост. Във всеки случай той не бива да бъде изключван от другите дипломатически комбинации на Балканите. Нека припомним, че по същото време Иван Шишман е заставен да приеме натрапения от Мурад I взаимен съюз.

За съжаление, подобно на другите балкански владетели, Михаил Палеолог и Добротица не дооценяват османската заплаха. Тяхната активност отива в съвсем друга и неочаквана посока — Добротица се заема да помага на своя зет в опитите му да заграби короната на Трапезундската империя. Проектиран е морски поход към далечното малоазийско крайбрежие с цел свалянето на трапезундския император Алексий III Комнин. Този поход не е проведен поради промяната в позицията на Венеция, но, така или иначе, обръщайки внимание на „презморските“ проблеми, Добротица сякаш забравя близката и далеч по-реална „сухоземна“ действителност. Прави впечатление обаче, че добруджанският деспот е съюзник на Венеция (традиционният партньор на царете в Търново!) и противник на Генуа.

През 1376/1377 г. деспот Михаил Палеолог е убит неочаквано от *„своя шурей Тертер“*, т.е. от сина и наследника на Добротица Иванко. Причината остава неизвестна, но най-приемливо е ликвидирането на Михаил да бъде свързано с претенции към българските земи, владени дотогава от него — Месемврия и деспотатът „Загора“. Както отбелязва В.Гюзелев, новият курс на Добротица вероятно е свързан и с българската подкрепа за Андроник IV през същата 1376 г., когато той сваля баща си Йоан V. Михаил Палеолог е верен на своя баща, а в 1369 г. дори остава като негов заложник или представител в Унгария. В такъв случай и сега Добротица и Иванко са съгласували действията си с политиката на търновския цар Иван Шишман. За съжаление, до откриването на някакви нови извори взаимоотношенията между Карвуна и Търново ще си остават недостатъчно ясни. Не са известни причините, които са попречили на Добротица да присъедини към владенията си и *„Загора“*, която и след 1376 г. си остава в пределите на Византия. Не бива да забравяме обаче, че, макар и ползващ се през 1376 г. с българска подкрепа, Андроник IV се обвързва прекалено много с Мурад — дотам, че му връща Галиполския полуостров, с което си осигурява покровителството на султана. Естествено, при една инвазия на юг Добротица би срещнал и турски войски, което положително възпира амбициите му за териториално разширение отвъд Балкана.

През 70 — 80-те години на столетието Добротица все повече „затъва“ в морския си двубой с Генуа, за което съществуват редица италиански документи. В тях нерядко се отбелязва, че държавата му е *„част от България“*, което може би не е само географско, но и политическо пояснение. От цариградски патриаршески актове и други извори обаче, макар и неясно, се загатва и за някакви проблеми между деспота и търновския цар. Според В.Гюзелев Добротица неясно как губи властта си над Дръстър, Козяк, Емона, Провадия и Мъглиж (при дн. Аксаково), като може да се гадае дали това е станало в резултат на преговори или конфликт. Известният наш учен не изключва напълно втората възможност и прави връзка между посещението на Иван Шишман в Шумен (регистрирано от един негов надпис) и тези териториални промени. Дори и да е имало конфликт (такива в историята на Второто българско царство има предостатъчно като евентуална аналогия), то той, изглежда, бързо е бил изгладен. Факт, е че в по-късните събития Иванко почти винаги е редом с Иван Шишман.

През 1385 г. Добротица умира. Наследява го синът му Иванко Тертер, който се заема да реши натрупалите се проблеми — отношенията с Търново, Генуа и т.н., несравними обаче със заплахата от страна на агресивната османска държава. След продължителни преговори на 27 май 1387 г. е подписан мирният договор с Генуа, сложил край на продължилите повече от две десетилетия враждебни действия между мощната морска република и Добруджанското деспотство. В клаузите на този договор, един от най-пълноценните документи за средновековната ни история, турската заплаха не е посочена. Една от тези клаузи обаче предвижда забрана за износ на жито от страна на Иванко в случай на глад — едно косвено указание за тежките години, в които е сключено това споразумение. За растящата опасност говори и преместването на столицата от Карвуна във Варна, а след 1388 г. — в непристъпната крепост на Калиакра.

Откога Иванко е васал на Мурад I е трудно да се каже — ясно е само, че това става преди 1388 г. Последното ни кара да мислим, че още неговият баща е поел такива задължения към османците. Във всеки случай османските хронисти не знаят името на Иванко, а го наричат просто *„Добруджаоглу“* — т.е. „синът на Добротица“, както междувпрочем нерядко фигурира той и в италианските документи. Не е изключено, предвид теоретичното върховенство на търновския цар, добруджанският владетел да е бил смятан за османски васал още от лятото на 1377 г.

Както стана дума, Иванко заедно с Иван Шишман отказва да се яви в помощ на султана за похода му против Сърбия през 1388 г. Мехмед Нешри пише следното:

> *„После Повелителят заповядал: „Нека приготвят своите оръжия и неверниците, които плащат хараджˮ.“ Стегнали се Кьостендил* (Константин Деянов) *и Са-*

> *радж* (? — според някои автори Иван Срацимир, б.а.) *заедно с хората си, ала двамина се отметнали и не се явили. Единият бил Александросоглу Сосманоз* (Иван Шишман), *другият бил Добруджаоглу. Тези двама проклетници не се покорили на султанската воля и не се явили във войската.“*

Вече разгледахме похода на Али паша на север от Стара планина, при който са атакувани и земите на Иванко. При подготовката на похода е направен и първия по рода си опит за турско-татарско сътрудничество. Османците се опитват да ангажират татарските бегове Янджъ бей и Кутлу-Буга, които според Гюзелев обитавали земите на север от Дунав, т.е. дн. Бесарабия (Буджак). Дали това е така или пък тези татарски първенци са вече емигрирали южно от Дунава, прогонени от Молдова (още през 1386 г. нейният воевода Петър Мушат владее Акерман-Монкастро, бълг. Белград, при устието на Днестър) или от влашкия воевода Мирчо (в една своя грамота той се представя като властващ и над „*татарски страни*“) е трудно да се отговори. Така или иначе, у Нешри има податки за евентуално татарско участие в похода на Али паша. Опитът за пленяването на владетеля от капитулантски настроени варненски боляри ни е известен отново от разказа на Нешри:

> *„Говорят, че Добруджаоглу имал една яка крепост, наречена Варна. Бил си я взел за престолнина. Най-неочаквано един ден при Али паша дошли двама неверници и рекли: „Варненските първенци се разбраха и се сговориха да хванат нашия господар, а крепостта да предат на пашата.“ Пашата много се зарадвал от тия думи и казал на Яхши бей, сина на Тимурташ: „Иди да видиш! Ако излезе истина, превземи крепостта, закрепи се там, а после ела и пак се присъедини към мен.“ Яхши бей тръгнал с малко войска подир двамината неверници и спрял на едно място близо до Варна (...). Тръгнали неверниците и вече не се върнали...“*

Очевидно Иванко успял да осуети заговора, но, така или иначе, последиците от акцията на Али паша несъмнено са валидни не само за Търновското царство, но и за

Добруджа. Според В.Гюзелев срещу Иванко навярно са действали споменатите татарски вождове, но за евентуалните им акции и техните резултати няма никакви данни. За съжаление изворите мълчат за обстановката в деспотството, което след настаняването на османците в Дръстър, Шумен, Провадия и т.н. губи териториалния си досег с Иван Шишман. Нещо повече, от север се активизират Влашко, а в някаква степен и Молдова, което раздвоява вниманието на Иванко. През 60-те години на XIV в. границата между Влашко и Молдова опира до Дунава при Браила, което прави двете княжества съседи на Иванко. Акциите на влашкия воевода Мирчо Стари южно от Дунава са твърде далече от наивните представи за помощ на единоверните българи, нито пък са прояви на стратегията за мнимото „румънско“ единство, както неизменно твърди румънската шовинистична пропаганда в опитите си да асимилира не само българите, но и самата история на изконната българска земя Добруджа. Напротив, наричайки се „*господар на Дръстър*“ и „*деспот на земите на Добротица*“ (в две грамоти от 1391 г.), влашкият владетел демонстрира и осъществява завоевателна политика към изпадналото в тежка ситуация деспотство. Очевидно той завзема не само контролирани от турците крепости и земи (в случая Дръстър и областта му), но и такива на Иванко. Още през есента на 1391 г. Баязид прогонва власите и възстановява контрола си до Дунав. Както бе отбелязано, влашката активност мотивира Баязид да засилва военното си присъствие в Северна България, което личи най-добре при превземането на Търново (1393 г.). Вероятно по същото време териториални загуби търпи и Добруджанската българска държавица. Откритото преди години голямо съкровище от златни накити и други ценности в развалините на една крепост южно от Варна (днес те могат да се видят във Варненския музей) свидетелстват за големия страх на местните българи и за турските погроми над тукашното болярство и народ. Това може би е станало през 1394 г., когато Мирчо Стари прониква до Карнобат, но е отблъснат от нередовните турски сили в България — т.нар. акънджии. Естествено, когато са преследвали влашката войска, тези шайки са тероризирали българите в Добруджа в много по-голяма степен от султанската армия, в която все пак е имало повече ред и дисциплина. Плановете на Мирчо обаче не се влияят от подобни следствия спрямо българите южно от Дунав. В договора си с Унгария, подписан на 7 март 1395 г., той продължава да се самовеличае като господар на *„страната на Добротица“*.

Краят на Иванко и държавицата му тънат в неизвестност, а гибелта на българската държавност в Добруджа хронологически е определяна най-различно — в 1388, 1393, 1395, 1396, 1397 г.! Във всеки случай през 1396 г. *„третата България (...), чиято столица е Калиакра“* (по думите на Йохан Шилтбергер) все още съществува. Един венециански документ съобщава, че през януари 1397 г. спасилият се с бягство от Никополската катастрофа крал Сигизмунд по Дунава и Черно море се озовава *„в Ликостомо и Калиакра“*! Това означава, че Добруджанската българска държавица продължава да съществува и в началото на 1397 г. В този ред на мисли тя надживява царството на Иван Шишман, но за връзки с Иван Срацимир, каквито несъмнено са съществували, в изворите няма и следа. Нещо повече, не е невъзможно Иванко Тертер да е предявил някакви претенции, че именно той е законният владетел на *„земята Българска“*, което естествено би влошило отношенията с видинския *„цар на българите“*. Все още слабо известно си остава едно сведение, на което сме обръщали внимание и по-рано, свидетелстващо за определена дипломатическа активност на Иванко на север. Според „Летописа на великите литовски князе“ сред съюзниците и приятелите на княз Витовт (1391 — 1430) се числят и:

> *„... господарят на земята Молдавска и Бесарабска, на влашкия език наричан „воевода“, а също и господарят на земята Българска, на български език наричан „деспот“...“*

Освен че е представен като господар на България, тук Иванко излиза на преден план като съюзник на Молдова и Литовско-руското княжество, което пък от 1396 г. е в уния с Полша. Както предполага молдовският български учен Н.Русев, очевидно става дума за молдовския воевода Стефан I (1394 — 1399), може би за влашкия владетел Влад Узурпатора (1394 — 1397), и несъмнено за деспот Иванко. Целта на техните мисии при Витовт е била да се намери подкрепа срещу турците от страна на Литва и Полша. И то в един особен момент, когато нито Сигизмунд, нито Мирчо Стари биха могли да играят водеща роля в региона на Дунавската делта. С други думи, пратеничеството на Иванко в литовско-руските земи може да бъде отнесено именно към тревожната 1397 г. Тук като главен съюзник на Иванко се явява най-вероятно молдовският воевода Стефан, който още през 1395 г. признава сюзеренитета на полския крал Владислав Ягело. Н.Русев правилно отбелязва, че към тази дипломатическа акция безспорно има отношение и московският митрополит Киприан, българин по произход, който през есента на 1396 г. благославя съюза на Полша, Литва и Московското княжество. Нека припомним, че още през есента на 1389 г., след второто си посещение в Цариград, Киприан се връща в Русия по море, избирайки маршрута покрай добруджанския български бряг. Закономерно е да се запитаме дали още тогава този голям българин не се е срещал с Иванко? Естествено, ако такива контакти е имало, те са визирали именно турската заплаха, към която Киприан има изострен поглед и всячески се стреми към създаването на общ християнски фронт против нея. Под влиянието на Киприан е съставен и известният „Списък на руските градове далечни и близки“, в който има специална рубрика за *„българските и влашките* (молдовските — б.а.) *градове“*. В него основно са представени крепостите на Иванко, като е отбелязана и падналата под османска власт столица Търново.

Така или иначе, практически резултат от тези проекти няма, тъй като Москва, Литва и Полша са все още твърде дистанцирани от османската експанзия. За тези страни приоритет имат отношенията с татарската „Златна Орда“, която междувпрочем продължава да оказва своето влияние и върху региона на Долни Дунав. Макар и чувствително обезсилено, татарското могъщество дава отражението си в Молдова и североизточните български земи. Съдбата на Добруджанското деспотство, както изглежда, е решена в самия край на XIV в., като главният удар върху тази българска държавица е дошъл не от самите османци, а именно от север. Отново В.Гюзелев в последно време обърна внимание на едно съобщение в гръкоезичната Месемврийска хроника:

> *„В годината 6907* (1399), *индикт 7, на 2 февруари, в деня петък, заробена бе Варна от безбожните татари.“*

Това масирано нападение е косвено следствие от тежките удари върху „Златната Орда“, нанесени на татарската „степна империя“ от друг велик монголски завоевател — Тимур („Тамерлан“) през 1391 — 1395 г. Тогава Тимур разбива върховния хан Тохтамъш и жестоко разорява столицата Сарай на р. Волга. Персийският хронист Низам-ад-дин Шами съобщава, че Тимур опустошил земите до *„Франкското“* (Черно) море, наричано така поради хегемонията на Генуа, а Шериф-ад-дин Йезди допълва, че негови войски извършили набег чак до *„Манкерман* (Киев) *и реката Узи* (Днепър)...“ Тогава татарските темници Тимур-оглан и Актав побягнали пред победителя Тимур и се прехвърлили през Днепър. Тук те трябвало да воюват с „вътрешни“ врагове — хората на друг татарски темник, Хурмадай. Така походът на Тимур е улеснен от смутовете и междуособните борби в „Златната Орда“, за които вече споменахме с оглед условията за османско проникване на Балканите. Какво е станало с темника Тимур-оглан не се съобщава, обаче според същия Йезди *„... положението им било по-лошо и от плен, затова оттук туманът на Актав, търсейки спасение в бягството, заминал в Рум* (Византия, най-общо казано — Балканите — б.а.) *и се заселил в равнината Исраяка* (Тракия — б.а.), *където те се намират и до днес...“*

Както изглежда, някъде към 1397 — 1398 г. татарите на Актав се прехвърлят в Добруджа, с което обстановката се усложнява неимоверно. Взаимоотношенията им с Баязид са твърде сложни, а султанът полага много усилия, за да усмири тази опасна и плашеща турците номадска общност. Отначало татарите искат от Баязид земя за поселване, обещавайки да не нападат останалите османски земи. По-късно обаче, както разказва византийският историк Лаоник Халкокондил, се стига до истинска турско-татарска война, която се датира най-общо през зимата и пролетта на 1399 г. и се разразява именно в Добруджа! Султанът се налага едва тогава, когато успява да залови Актав и другите вождове с измама. „Татарите на Актав“, както са наричани те близо два века след тези събития в турски документи, са разселени на различни места в България (Провадийско, Одринско, Асеновградско, Пазарджишко и т.н). Макар и разединени, използвани като първокласна военна сила, те и по-късно създават проблеми на турските власти. С течение на времето „татарите на Актав“ се разтварят в средата на други татарски групи, заселвани по нашите земи от османските власти.

Във всеки случай предлаганата от В.Гюзелев интерпретация на въпроса за гибелта на Добруджанското деспотство осветлява събитията по напълно приемлив начин. Така в хода на турско-татарския конфликт държавицата на Иванко е унищожена. Жив ли е бил още българският деспот в 1399 г. и каква е била по-нататъшната му съдба при настоящата изворова база е невъзможно да се отговори. През двадесетте години на XV в. във Византия, по-точно в Солун, се споменава един ритор (оратор) и интелектуалец, който се е казвал Константин Иванко. Този българин едва ли може да бъде смятан за потомък на известния Иванко („убиецът на Асеня“) от края на XII в., както хипотетично се запитва например Ив.Дуйчев. Напротив, много по-вероятно и напълно възможно е Константин Иванко да е син на добруджанския деспот Иванко, а след 1399 г. да е намерил убежище във Византия. Аналогиите в това отношение са показателни — така например, както ще видим, видинският цар Константин търси убежище в Унгария, а после в Сърбия; братовчедите му, синовете на Иван Шишман, намират убежище съответно в Унгария (Фружин) и Византия (Йосиф II, бъдещият вселенски патриарх). Връзка между Константин Иванко и добруджанския деспот обаче си остава засега само едно най-общо предположение. Така най-вероятно през 1399 г. българската държавност в Добруджа намира своята гибел.

Пета глава

„ИЗВЕСТНИЯТ КОНСТАНТИН, ПРОСЛАВЕНИЯТ ИМПЕРАТОР НА БЪЛГАРИЯ...“

Проблемът за окончателната политическа гибел на нашата средновековна държавност е решаван в българската и чуждестранната историография с неоспорвана повече от век категоричност. Още от времето на К.Иречек за горна граница на държавнополитическото развитие неизменно се сочи 1396 г. — една теза, която е залегнала трайно не само в историографията, но и в публицистиката, литература и въобще в общественото съзнание на много поколения българи. Със същата категоричност изследователите на българското средновековие разглеждат известните действия на *„българските престолонаследници Константин и Фружин“*, характеризирайки ги като „въстание“ и опит за възобновяване на погиналата вече държавност. Дискусии има единствено по отношение на датировката и други спорни моменти около т.нар. „въстание на Константин и Фружин“.

Такъв подход не е неестествен и се дължи не само на историографската приемственост и набраната „инерция“. Оскъдните и лаконични извори, в които се отразява трагизмът на онази епоха, са наложили една традиционна представа — представата за неразривната връзка между съдбата на видинския цар Иван Срацимир и окончателната гибел на неговото царство и българската държавност. Прегледът на немалкото трудове, посветени на историята на България в края на XIV и началото на XV в., показва отсъствието на голямо аналитично проучване на „историческия момент“, в който българската държава изчезва от политическата карта на Европа.

Преди няколко години авторите на тази книга предложиха друг вариант за решаването на този така интересен и важен въпрос.

Нека повторим накратко най-важните положения на тази наша хипотеза, подкрепени и от някои допълнителни сведения и доводи.

1. Сведения за български държавен живот във Видин през първите две десетилетия на XV век

Съществуват цяла поредица от сведения, отнасящи се към първите десетилетия на XV в., където името „България“ продължава да съществува именно като държавно-политическо понятие. Повечето от тези сведения са много добре познати, но почти винаги са тълкувани от гледна точка на предварително приетото като факт рухване на държавата в 1396 г. Нека обаче погледнем безпристрастно самите сведения.

На първо място, известното писмо на крал Сигизмунд до бургундския херцог Филип от 1404 г., в което са изброени последователно воюващите против турците унгарски васали:

> *„Господин Остоя, крал на Босна (...), знатният господин Стефан, деспот и дук на Рашка* (Сърбия), *известният Константин, прославеният император на България, и Мирчо, воевода на трансалпинска Влахия (...). Последните двама също се върнаха в лоното на Наше Величество, под наше подчинение, много пъти нападаха смело гръцките области и други области, които и досега се владеят от турците; спечелиха триумфална победа над враговете и слава за себе си...“*

Обикновено това писмо, достоверен и първокласен извор за събитията след битката при Анкара (1402 г.), се разглежда във връзка с т.нар. „въстание на Константин и Фружин“. Според В.Златарски и П.Ников то избухва в 1403 г., докато П.Петров и др. автори (Г.Цанкова — Петкова, Д.Ангелов, М.Динич, Ив.Дуйчев), макар и с някои различия, отнасят началото му към самата 1402 г. Така Константин, подкрепян и от унгарски сили начело с Фружин, успява временно да възстанови българската власт на територията на вече унищоженото Видинско царство. По-късно обаче се наложи мнението, че става дума за широки антиосмански действия, които обаче не довеждат до възобновяването на българската власт във Видин (Ал.Кузев, Ив.Божилов и др.). Това става едва в 1408 — 1413 г. в по-различни условия.

И така, на присъствието на „Константин, прославеният император на България“ *(„Constantinus, imperator Bulgariae magnificus“)* в този текст винаги се е гледало като на опит за възобновяването на държавността във Видин. Обаче авторът, който не е случаен (става дума за самия унгарски крал!), явно не е разсъждавал по такъв начин — Сигизмунд поставя Константин в идентична позиция с притежаващи реална власт балкански владетели! Нещо повече, те са изброени именно в географската последователност на „фронтови държави“ от унгарска гледна точка — от запад на изток (т.е. от дясното към лявото крило на един военен фронт). Сигизмунд не без удовлетворение съобщава на своя френски съмишленик радостната вест, че българският цар и влашкият воевода са *„се върнали“* под върховенството на Унгария. Това естествено означава, че до този момент те са признавали нечий чужд сюзеренитет. Излишно е да доказваме, че този сюзеренитет не би могъл да бъде друг, освен османски. Факт е обаче, че за самия унгарски крал в 1404 г.(и години наред преди това!) Видинското царство очевидно съществува. Нещо повече, ако Константин е бил изгнаник в Унгария, ако е изпращан с унгарски войски да освобождава бащините си земи и т.н., и т.н., едва ли Сигизмунд би пропуснал да отбележи тези свои заслуги...

Правят впечатление и една поредица от дубровнишки сведения, свързани с Видин. Особен интерес буди решението на Големия съвет на републиката от 28 ноември 1398 г. (подтвърждаващо предходно решение от 17 декември 1387 г.), което удължава с пет години (т.е. от 1398 до 1403 г.) пълномощията на консулите *„... в страните Славония, Босна, Срем и България“ („... in partibus Sclavoniae, Bossine, Sriemie et Bulgarie...“).* В друго сведение от 23 март 1411 г. се съобщава за смъртта на търговеца Якша Прибилович, който починал в *„българската страна“* или *„българската държава“ („in le parte di Bulgaria“).* Въобще прави впечатление, че в тези документи за Видин и Видинска България през 1329, 1331, 1387, 1398 и 1411 г. се споменава по един и същ начин! В решението на Големия съвет България е дадена редом с кралството Босна и полунезависимите банства Славония и Срем, все обвързани с Унгария. В този смисъл то наподобява твърде много данните от писмото на крал Сигизмунд. Вярно е, че търговската република Дубровник намира начин да запази позициите си на Балканите и в българските земи и във времето на османското владичество. И все пак, ако Видин вече е бил под османска власт, то надали Големият съвет на републиката би пропуснал такава една „подробност“. Още по-малко пък би поставил една османска провинция в кръга на държавите, зависими от най-големия османски враг — Унгария... Според нас тези дубровнишки сведения са категорично свидетелство за съществуването на българска власт във Видин през посочените години.

В една грамота на сръбския деспот Стефан Лазаревич за манастирите „Тисмана“ и „Водица“ във Влашко от 1406 г. се казва: *„Всеки, който побегне от земите на царството ми в Угърската* (Унгарската) *земя или пък в Българската* (земя), *мой човек или мой властелин, и пребивава там три години, или две, или една, и поиска да се върне в определените църковни села, нека бъде свободен да дойде...“* и т.н. Ясно е, че за Стефан Лазаревич България има статут на държава, както и Унгария. Нещо повече, когато се дава опрощение на „властелин“ (болярин) би било казано, че той е побягнал в една мюсюлманска държава, ако тази „Българска земя“ вече е била под османска власт. При това положение такъв беглец надали би имал идентични права с друг такъв болярин, избягал в християнска държава като Унгария.

В широко използвания пасаж от „Житието на Стефан Лазаревич“ Константин Костенечки съобщава, че *„... и българските градове бяха отстъпили със синовете на българските царе...“* — събитие, което се датира към 1408 г. и се смята за начало на т.нар. въстание на Константин и Фружин. Тук се има предвид Сюлейман (1402 — 1411), но е казано, че двама владетели са „отстъпили“ — израз, който подхожда повече на отхвърляне на върховенство, отколкото на въстание срещу чужда власт. Тогава Сюлейман *„... се отправил срещу Темско (средновековна българска крепост, навярно дн. Темац, Пиротско — б.а.) и го превзел с бой...“*, а двамата „отстъпници“ (Константин и Фружин) навярно отново са поели васални задължения към него.

Ако тук някаква българска власт е унищожена, то това би засягало единствено Фружин. Областта на Ниш и Пирот до 1386 г. е в състава на Търновското, а не на Видинското царство! Във всеки случай за завладяване на Видин не става дума.

Разказвайки за борбата между Сюлейман и неговия брат Муса („Муса Кеседжия“ в нашия фолклор), Българската анонимна хроника и онази на Михаил Мокса споменават за *„власи, сърби и българи“* (1409 г.). Българското участие във войската на Муса е отбелязвано, но все като чисто „етническа“ подробност. Муса обаче е бил подпомаган не от народностни групи, а от държави; не просто от „власи“ и „сърби“, а от техните владетели Мирчо и от Стефан Лазаревич. С други думи, и тук се подразбира именно българска държавна подкрепа. Без съмнение това сведение е в директна връзка с горното за Сюлейман и „царските синове“.

През 1413 г. отношенията между Муса (1411 — 1413) и българите се изострят. Една сръбска приписка, за която се приема, че бележи края на т.нар.“въстание на Константин и Фружин“, информира:

> *„В годината 6921* (1413) *Муса разори българите и ги пресели на 23 април“.*

В този смисъл се разглеждат едно сведение на Ашък-паша-заде, според което Видин не се подчинил на Муса. В една анонимна османска хроника се казва, че Муса потеглил срещу Видин, *„...завзе града и го постави под своя власт...“* По същото време според Ашък-паша-заде и Леунклавий Муса *„...овладя едно по едно селищата: взе Провадия, взе и Мадара до него (...) и завзе Велес, завладя също и Овче поле...“*

Тези репресии от страна на Муса обаче не ликвидират напълно българската власт. Според византийската хроника на Псевдо-Сфранцис в битката при Чамурли, Софийско, през юли 1413 г. против Муса и на страната на султан Мехмед се сражават войските на „... *владетелите на Сърбия и България, и на василевса* (император Мануил II Палеолог)...“ По същия повод Константин Костенечки допълва, че султанът *„...върна българските пленници, които Муса бе прогонил, и заживя в мир с всички...“* На свой ред византийският историк Дука дава следната извънредно важна информация:

> *„Султанът приел радушно посланиците на Сърбия, Влахия, България, дука на Янина, деспота на Лакедемония, княза на Ахея. Поканил ги на трапезата си, вдигнал наздравица и ги изпратил с думите: „Кажете на вашите господари, че аз на всички давам мир и приемам мир...“*

Ако гледаме на тези сведения непредубедено, трудно ще приемем, че от кръга на изброените от Псевдо-Сфранцис и Дука балкански държави „единствено България се намирала напълно под османска власт“ (Ал.Кузев) или пък, че Константин Видински веднага емигрирал, защото бил „... разочарован, че не е могъл да постигне повече от „мирно“ съжителство със завоевателите...“ (Ив.Божилов). Напротив, поставянето на *„България“, „българите“, „българският владетел“* и неговите *„посланици“* и т.н. в напълно еднакво положение с държавите Сърбия, Влашко, Морея (Пелопонес), Атинското херцогство и т.н. ни убеждава в съществуването на българска държава и през 1413 г. Тогава и с нея Мехмед I сключва мирен договор, в което надали трябва да се съмняваме. Прави впечатление, че известния византолог Шарл Дил тълкува въпросното сведение на Дука именно по този начин, забравяйки, че преди това вече е „унищожил“ Видинското царство през 1396 г.!

2. Видин и османците до двадесетте години на XV век

Нека се върнем на събитията във Видин в края на 1397 г., когато, както стана дума, цар Иван Срацимир е *„изведен“* от своята столица. Какво обаче е станало с града и с неговото „царство“? По презумпция се приема, че те са унищожени, но редица обстоятелства позволяват да се мисли, че нещата не стоят толкова просто. Няма сведения, от които да се вижда, че през 1397 г. Видинското царство е превърнато в турски санджак. Предлаганата напоследък схема, според която Баязид изоставил по-„умерения“ курс на Мурад и се стремял към пълното и бързо унищожение на васалните държавици, не може да се приеме безрезервно. Показателен е случаят с Иван Шишман, чиито територии и права са стеснявани на няколко пъти до 1395 г., макар унищожаването на царството му да е било напълно възможно още през 1388 — 1389 г. Дори и през 1393 — 1395 г. „невернишкият бей“ Шишман продължава да пази властта си дотам, че е смятан за заплаха с оглед на Баязидовия поход във Влашко. Както видяхме, дори и в София, която е завладяна през 1385 г., е оставено местно християнско самоуправление в лицето на „бан Янука“. Такъв полуавтономен статут след 1395 г. са имали „Константиновата земя“ начело с Юсуф, по предание помюсюлманчен син на Константин Деянов, както и Скопие на Иджит паша. Елементи на местна християнска власт можем да открием и в завладените византийски и сръбски земи. Във всеки случай през 1397 г. съдбата на Видин е неясна — сръбската владетелска фамилия, гостуваща на Иван Срацимир в онези смутни дни, моли султана за мощите на св. Петка Търновска. Григорий Цамблак пояснява, че „*... те поискаха от царя* (Баязид) *не града, не неговата околност, не богатства...*“ — реторично изтъкване на тяхното благочестие, но и загатване, че те са имали теоретичната възможност да поискат част от Видинското царство. Подобно загатване за „града“ Видин, както показахме по-горе, има и в думите на Нешри.

Според „Руския хронограф“ Видинското царство през 1397 г. получава статут, подобен на оня „*... на арбанаския и босненския владетели...*“ Влашкия хронист Мокса твърди, че Иван Срацимир станал „*данник*“ на султана. Напълно е възможно, както често става в средновековните паметници, в случая да става дума не за споменатия владетел, а за неговия наследник — т.е. за „младия цар“ Константин. Такива примери вече бяха посочени (напр. Добротица и Иванко), но могат да бъдат приведени още много — Алусиан е назоваван неведнъж с името на баща си Арон, цар Борил (1207 — 1218) често е наричан „Йоан“, по името на бележития му предшественик Калоян (1197 — 1207) и т.н. Такива примери има и в историята на Византия, когато става въпрос отново за чужди извори — арабските извори

и през XIV в. наричат византийския император „Ласкарис“, макар династията на Палеолозите да идва на власт още през 1259 г.

Както вече стана дума, през 1394 г. Константин води важни държавни преговори с турците в Търново. Йоасаф Бдински недвусмислено сочи благоразположението на османската власт към „младия цар“, който е приет „*... тържествено, със слава и блясък, по царски...*“ Възможно е султан Баязид да е смятал видинския престолонаследник за по-сигурен васал от неговия твърде опитен и амбициозен баща. Прегледът на изворите прави логична тезата за съхраняването на Видинското царство като османско васално владение. За съжаление, липсата на достатъчно доказателства прави това наше виждане само хипотеза, но тя има не по-малко право на съществуване от наложилата се в науката версия за съдбата на Видинското царство.

Ако нашите разсъждения са верни, то тогава до 1402 — 1403 г. (битката при Анкара и настъпилите след нея османски междуособици) Константин остава османски васал във Видин, може би с утежнен статут. За разлика от по-силните съседни владетели, например Стефан Лазаревич и Мирчо Стари, той е нямал реалната възможност да прояви някаква по-сериозна политическа активност. След Анкарската битка обстоятелствата се променят в благоприятна насока. Тогава именно „*прославеният император на България*“ Константин се включва в създадената от Сигизмунд християнска коалиция. Той подкрепя, както изглежда, и своя братовчед Фружин, син на Иван Шишман, в опитите му да отвоюва поне част от бащините си земи. През 1408 г. Сюлейман овладява Темско, с което е нанесен удар най-вече на Фружин. Изглежда конфликтът със Сюлейман продължава, което предопределя българската подкрепа за неговия съперник Муса през 1409 г. Съюзът с „Кеседжията“ се оказва нетраен, а когато овладява османската власт на Балканите (1411 г.), той започва военни действия против доскорошните си съюзници. Цитираните по-горе изворови данни, които рисуват картината на една твърде широка българска съпротива (от Провадия и Видин до Велес в Македония!) явно плашат новия султан. По всяка вероятност е прав Ал.Кузев, който свързва действията в Североизточна България с *„господаря на Загора“* Фружин. Въпреки тежките поражения българите, преди всичко силите на Константин Видински, явно не са сломени. Подобно на други балкански владетели, Константин подпомага Мехмед I. В унисон с толерантната си политика към християнските си съюзници новият султан сключва мир и с Константин (1413 г.).

Наред с цитираните по-горе съобщения на Дука и Псевдо-Сфранцис за българо-османските отношения през 1413 г. голям интерес представлява едно неизползвано в нашата историография сведение от „Хроника на турските султани“ (XVII в.). След победата на Мехмед I над Муса хронистът отбелязва:

> *„Подари* (Мехмед) *и на принцепса* (принца — б.а.) *на България едно хубаво място да го управлява и да бъде негово, защото той му беше помагал много...“*

Това изключително важно сведение най-вероятно се отнася за цар Константин, тъй като титлата „принкепс“ — „принцепс“ едва ли е използвана случайно. Същият хронист нарича влашкия владетел Мирчо Стари само „автентис“ („господар“), което стои по-долу в неговите разбирания за владетелската йерархия. В късновизантийската книжнина титлата „принцепс“ се използва за независимите латински владетели на Морея (Пелопонес) и Атина, които от западноевропейската гледна точка са „херцози“ и даже „крале“. Във Византия на тях се е гледало като на независими монарси, докато „господари“ са не само отделни владетели, но и някои мощни аристократи. „Принцепс на България“ наистина подхожда повече за Константин, отколкото например за Фружин. В съвременните документи Иван Шишмановият син обикновено е само *„господин“* или *„господар на Загора“ („el signor del Zagore“)*, но не и „император“. За сметка на това неговият братовчед от Видин е признаван за „император на България“ дори от мощния унгарски крал, което всъщност е в съзвучие с тогавашната практика — нека не забравяме, че като съвладетел на своя баща Константин е с царска титла поне от деветдесетте години на XIV в. Цитираните по-горе документи ни карат да мислим, че във вътрешнополитически план, под една или друга форма, Фружин е признавал върховенството на цар Константин Видински.

Докога обаче е съществувало Видинското царство? Без съмнение липсата на извори прави този въпрос извънредно труден. Напоследък бе изказано мнението, че „антиосманското брожение в българските земи продължава близо десетилетие след началото на въстанието (на Константин и Фружин, т.е. след 1408 г. — б.а.) и угасва при друга, вече коренно променена политическа обстановка... Вероятно при потушаването на въстанието на Бедреддин Симави и при похода във Влашко през 1417 г. Мехмед I успява да потуши последните отгласи на въстаническите движения в българските земи“ (Хр.Матанов).

Податки за някаква връзка между Видин и движението на шейх Бедреддин обаче няма. Знае се, че българското участие в неговите действия се дължи на подкрепата на простолюдието в Лудогорието и източните български земи, увлечено от неортодоксалните му възгледи за равенство между мюсюлмани и християни и по-справедлив живот. Още нещо, Бедреддин е бивш кадъаскер на Муса — факт, който предполага най-малкото недоверие към шейха. От друга страна, ако Бедреддин е разполагал с подкрепата на видинския владетел, то това надали би било пропуснато в изворите, които разказват подробно за неговото социално-религиозно движение.

След 1418 г. Мехмед I засилва натиска си към Влашко, което води до контрамерки от страна на крал Сигизмунд. През 1419 г. унгарският крал анексира Северин от Влашко, като поставя областта под управлението на флорентинеца Пипо Спано (Филипо деи Сколари, „Филип Маджарин“ в нашия народен епос), който от 1408 г. е „ишпан“ (управител) на Темешварош (Тимишоара). Енергичният флорентинец укрепява границата, която всъщност е с Видинското царство, строи крепости и т.н. Говори се за непрестанни турски набези към Северин, което може да се тълкува по различен начин. Би могло да се допусне, че към 1419 г. българската власт във Видин е вече унищожена, но, от друга страна, османските владетели традиционно избягват общите граници с най-мощните си противници. Както вече бе показано, по унгарския фронт винаги е имало „буферни държавици“, както е с Видин и преди 1397 г. По подобен начин стоят нещата и с Босна. В този смисъл Видинската васална държавица вероятно е продължила съществуването си, като е признавала върховенството на султана и е пропускала турските части през своя територия. Много по-вероятно изглежда нейният край да бъде свързан с неуспешния бунт на претендента за османския трон Мустафа (т.нар. „Дюзме Мустафа“) през 1421 — 1422 г.

Метежът на Мустафа е истински катаклизъм за стабилизиралата се до известна степен османска държава. Най-активен поддръжник на самозванеца е доскорошният никополски санджак-бей Джунеид Айдъноглу. Новият султан Мурад II (17 юни 1421 — 1451 г.) среща големи трудности при потушаването на този бунт, при който временно е загубен контролът над всички балкански и част от малоазийските територии. Турските войски и акънджиите на Балканите застават на страната на Дюзме Мустафа и Джунеид. Обединените сили се прехвърлят през Галиполи в Мала Азия, а *„... по цяла Румелия не останал ни един спахия“* — пише по същия повод Мехмед Нешри. Фактически ръководител на действията е Джунеид, чиито земи са завладени от Мехмед I в 1413 г. Айдън е даден за управление на Александър (Искендер), помюсюлманченият син на Иван Шишман. Джунеид на свой ред получава територията на унищоженото Търновско царство, принадлежащо по право на Александър. През 1416 г. Дюзме Мустафа и Джунеид, провокирани от византийския съимператор Йоан VIII, правят неуспешен опит за бунт срещу Мехмед I, след който се укриват в Солун. По-късно Джунеид е в Цариград, откъдето продължава да крои планове за бунт. Смъртта на Мехмед и желанието на Византия да дестабилизира османския противник дават възможност за нови действия на Дюзме Мустафа и Джунеид. През септември 1421 г. те овладяват Галиполи и поставят балканските територии под свой контрол. Твърде скоро претендентът отхвърля византийското влияние и отказва да предаде Галиполи на империята, както е обещавал по-рано. Той прави опит да се опре на антиосманските сили в Мала Азия (*„... Измироглу, Ментешеоглу, Караманоглу и околните бейове...“*, както пише Нешри), но още в началото на 1422 г. е разгромен от Мурад II.

Вероятно в тази нова обстановка видинският владетел Константин е трябвало да определи ясно позицията си. Може да се допусне, че подобно на Йоан VIII, и той се е надявал на благоприятно развитие на вътрешноосманския конфликт и нови отстъпки — така, както било осем години по-рано при борбата между Мехмед и Муса. Възможно е, предвид влиянието на Джунеид в Никопол, Константин да е заставен да признае именно Мустафа за законен султан. Така или иначе, Видин едва ли е останал незасегнат от тези събития. Идвайки на власт, Мурад II изоставя относително миролюбивата политика на своя баща и преминава в настъпление към християнските си съседи. През юни султанът започва и втората голяма османска обсада на византийската столица. Логично е да се предположи, че преди тази крупна военна операция той вече е усмирил всички размирни райони в балканските си владения, наказвайки съюзниците на Дюзме Мустафа и Джунеид. По думите на Нешри Мурад II сключил мир с оставалия лоялен към него сръбски деспот Стефан Лазаревич, но към Влашко били изпратени войски начело с Фируз бей. Може би именно тогава, през пролетта на 1422 г., е била окончателно ликвидирана българската власт във Видин. Както съобщава Константин Костенечки, на 17 септември с.г. Константин умира в Белград. Същата година е посочена и в Руския хронограф, където се уточнява, че Константин дошъл в Белград от Унгария. Смъртта на „императора на българите“ *(„imperator Bulgarorum“)* Константин е отбелязана и в т.нар. Бранковичев летопис.

Непременно трябва да отбележим още нещо — за османски санджак с център Видин се споменава за първи път през 1430 г.! Първият споменат в изворите местен санджак-бей *„... бил един юначага (...), когото наричали Видин Синанъ“* (сведението дължим на Нешри). Така, ако нашата хипотеза се подтвърди с още доказателства, се достига до един на пръв поглед сензационен, но напълно възможен с оглед на епохата извод — българската държава изчезва от политическата карта на средновековна Европа може би именно с видинския цар Константин (1397 — 1422).

Шеста глава

УЧАСТИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ В ЗАЩИТАТА НА ХРИСТИЯНСКАТА ДЪРЖАВНОСТ НА БАЛКАНИТЕ ПРЕЗ XV ВЕК

Вече неведнъж стана дума за българите извън смалената територия на Второто българско царство през XIV в. и тяхното участие в борбата с османските завоеватели. Това участие започва още в края на XIII-то столетие с личности като Лъже-Ивайло, продължава с Иван Свинепаса, Хранислав, „Севастопулос“, легендарния Момчил и още много други, чиито имена историята не е съхранила. Тази българска роля в антиосманската съпротива засяга държави като Византия, вкл. столицата ѝ Цариград и такива градове като Солун, Кавала и ред други с българско етническо присъствие, Сръбското царство и наследилите го държавици в днешна Македония, Албания, Тесалия, Черноморието (от 1403 до 1453 г. отново под византийска власт), дори далечния Кипър. Стотици и хиляди българи участват в закъснелите и неубедителни опити на Унгария да спре османската стихия към Централна Европа, в защитата на т.нар. Дунавски княжества (Влашко и Молдова), в които живее многобройно българско население, „подхранвано“ от нови и нови емигрантски вълни. В повечето случаи тези българи подкрепят усилията на владетелите на споменатите държави, но нерядко имат и свои планове, свързани със спомена за българската държавност. Наред с Константин Видински най-значимата от политическите личности, олицетворяващи погиналото българско царство, несъмнено е Фружин, синът на цар Иван Шишман.

1. Фружин и събитията през първата половина на XV век

В българската историография на няколко пъти дейността на Фружин е разглеждана в по-широк политически контекст с оглед на събитията от първата половина на XV в. (П.Ников, Ц.Младенов, П.Петров, Ив.Божилов и др.). Фружин е син на цар Иван Шишман, но в най-добрия случай трети по ред, тъй като освен Александър (Искендер) в Синодика на българската църква е споменат и вторият му син Асен. След 1395 г. Фружин емигрира, като по-късно го срещаме в Унгария. Прието е да се смята, че първото му споменаване се отнася едва към 1408 г. в цитираното вече сведение на Константин Костенечки, а по име едва в 1426 г. В историята на немския автор от XV в. Еберхард Винденке „Забележителности от живота на император Сигизмунд“ между събитията от 1403 — 1406 г. се отбелязва, че в дома на императора в Естергом живее унгарски военачалник на име „*Сусман*“ (Шишман). Ако допуснем, че става дума за Фружин, трябва да се приеме, че това е първото му отбелязване в изворите. Въз основа на писаното от Константин Костенечки за „синовете на българските царе“ се приема, че в 1408 г. Фружин действа заедно с братовчед си Константин. Според Ал.Кузев и следващите го автори неговото участие може да се свърже със събитията в североизточните области на някогашното Търновско царство. В този смисъл неговата роля се приравнява с тази на Константин. Според нас да се отрежда такова място на Фружин, представян в изворите главно като български аристократ на унгарска служба, е пресилено. При това няма сигурни данни събитията в Провадия, Мадара и др. градове през 1411 — 1413 г. да са свързани с личното участие на Фружин. Под въпрос стои и личното му участие в преговорите с Мехмед I през 1413 г. Сигурно документирано е неговото присъствие в похода на влашкия воевода Дан II (1420 — 1431) и трансилванския владетел Пипо Спано (1421 — 25 декември 1426 г.) срещу турците през 1425 г. В хода на военните действия Дан II превзема Дръстър, а Пипо Спано заедно с Фружин се придвижва към Видин и Оряхово.

След завръщането си от тази военна кампания Фружин е награден от император Сигизмунд с владението Липа в комитата Темеш, управляван от Пипо Спано. В грамотата той е наречен „Фружин, синът на някогашния български цар Иван Шишман“ *(„Fruschin filli quondam Susman Imperatoris Bulgarorum“)*. Отново през 1426 г. му е дадено и имението Максонд в комитата Кеве. Както отбелязва Б.Гюзелев, тези имения затвърждават позициите на Фружин като приближен на унгарския владетел и му дават възможност дейно да се намесва в борбата срещу турците в граничния район на Банат. Трябва да се отбележи, че турските завоевания принуждават много българи да емигрират в Банат. Споменатото участие на Фружин в похода към Видин загатва за негови позиции на възможен приемник на вече покойния Константин. Освен това Видинската област е гранична на управляваните от Пипо Спано унгарски земи на север от Дунав.

Както е известно, през 1435 г. като личен представител на унгарския крал Фружин е изпратен за преговори при въстаналия срещу турците албански феодал Георги Арианити. Една от причините за поверяването на тази отговорна мисия на Фружин е, че преговорите са водени на *„славянски“*, т.е. български, който е официалният език в албанската владетелска канцелария. Дипломатическата мисия на Фружин е подпомогната финансово от Сената на Дубровнишката република и завършва с успех.

Името на Фружин се среща в един документ от 1444 г. за продажбата на имението Файдаш в комитата Заранд. От грамотата се вижда, че то е било дарено на Фружин от мачванския бан Владислав Мароти и му е върнато срещу 400 златни форинта на 6 септември 1444 г. Грамотата е издадена от настоятелството на църквата в Арад, областта, в която се е намирало Фружиновото имение Липа. Само два дни по-късно, на 8 септември 1444 г., унгарско-полските войски на Владислав Варненчик и Янош Хуниади потеглят във втория си кръстоносен поход срещу турците. Близостта на двете дати и характерът на събитията показват, че Фружин вероятно е участвал в този поход. След катастрофата при Варна (10 ноември 1444 г.) в писмо до папа Евгений VI от 1445 г. Хуниади посочва, че една от причините за претърпения неуспех са неизпълнените обещания на някои български князе, както и на владетелите на Влашко и Молдова, албанците и Византия. Допустимо е да се приеме, че, що се отнася до българите, упрекът е насочен против Фружин. Не са известни никакви подробности за действията на Фружин по време на похода, но упрекът си има своето обяснение — в навечерието на похода крал Владислав обещава България като бъдещо владение на самия Хуниади! От тази гледна точка резервите

на Фружин, признаван по-рано за *„господар на Загора“* (земите на Търновското царство), са обясними.

За повечето изследователи след 1444 г. следите на Фружин се губят, а П.Ников приема, че той е починал през 1460 г. в Брашов — теза, която не е подкрепена с документи. От една унгарска грамота от 1454 г. научаваме, че имението Максонд, както и другите земи на Фружин, са дадени на Яков Понграц. На практика потомците на Фружин в Унгария са били лишени от наследство и трябвало сами да се утвърждават в средите на унгарската аристокрация. Продавателният акт от 1444 г. споменава, че Фружин е бил женен, имал син на име Шишман, както и „други синове и дъщери“ *(„Susmani filii sui ceterorumque filiorum et filiarum suorum“).* Фружиновите наследници в Унгария са регистрирани в редица документи, най-ранният от които е от 1457 г. за *Стефан Шишман*, син на Шишман, който е пълномощник на влашкото и българското население от Банат пред краля. В 1467 г. като комендант на Северин се споменава *Сандрин (Александър) Шишман.* Той е също е представител на местната знат, тъй като другият комендант (кастелан) е унгарец. Същият и братята му се отбелязват в различни документи до 1496 г., а в един от тях срещаме името и на *Филип Шишман.* В грамота от 1515 г. *Радослав Шишман* е записан като купувач на едно имение. През 1529 г. *Стефан Шишман* губи своите владения поради участието си във вътрешноунгарски размирици, а през 1539 г. като негов съвладелец е отбелязан и *Владислав Шишман.* През 1550 г. Ференц Шишман загива при обсада на Липа, владяна тогава от турците, като командир на конен отряд в армията на Стефан Батори. През XVI в. името *Шишман* се среща в областта на Темешвар (Тимишоара), а споменавания на това родово име виждаме и в българските опити за въстания срещу турската власт в края на XVI в.

Нека се върнем на съдбата на самия Фружин след 1454 г., когато са отнети именията му в Унгария. Би могло да се допусне, че той вече е починал, но е възможно и друго решение. Преди време изказахме мнението, че Фружин може би се е върнал в покорените от османците български земи. То се базира на един пасаж от „Съкратения регистър на Видинския санджак“ от 1454 / 1455 г. Под номер 66 са споменати:

> „... *тези, които живеят като муселеми между Исфирлиг* (Свърлиг) *и Шекир-кьой* (Пирот) *и притежават свещен знак. Заповядано им е да доведат чужденци, неподлежащи на хараджи, и тези от раята, които* (не принадлежат) *на никого, за да пазят прохода. Фрузин — княз, Стоян, негов син; Стойко, негов син; Станислав, негов син — четирима души.*“

Към коментара на този текст В.Мутафчиева отбелязва изключително широките и необичайни пълномощия на това феодално семейство, уникалността на употребената титла *„княз“* (с различно изписване на арабица от добре познатата „кнез“!), съвпадението на предоставената земя с района на действията на Фружин. Твърде предпазливо тя предполага, че тук могат да се търсят следите на Фружин с уговорката, че цитираните данни „....би следвало да се засекат с допълнителен материал и да бъдат взети под внимание при по-нататъшното изследване на ред открити въпроси от историята на земите ни през XV в.“

Цитираният по-горе унгарски документ е от същата 1454 г., а издаването му може да означава и конфискация на Фружиновите земи. Прави впечатление, че Фружиновите потомци в Унгария са единствено по линия на първия му син Шишман, докато за *„другите синове и дъщери“* въобще не става дума по никакъв повод. Възможно е те да са придружили своя баща при обратния му път към България. В споменатия турски регистър срещаме имената на унгарски велможи, преминали на османска служба и получили тимари във Видинския санджак. Такива земи били предоставени на *„бегълците от Маджарско или от Северин“:* Михаил, Владислав, Влайко, Марко, Бранислав, Радохне. Ако съдим по имената им, това са български и евентуално влашки боляри. Всички те са от район, в който, както стана дума, е действал и е имал земи самият Фружин! Възможно е, отчаян от унгарските неуспехи, особено след катастрофата при Варна, някогашния „господар на Загора“ да се е завърнал в България с част от семейството си и да се е примирил с неопределеното положение на „княз“. Както виждаме, редица други български боляри също напускат Маджарско и Северин, поставяйки се на османска служба. Като имаме предвид обвиненията на Хуниади към българския княз и последвалото отнемане на имената му, то такива действия са напълно обясними.

Хипотезата за идентичността на *„княз Фрузин“* от турския регистър с Фружин, предложена от нас с тази аргументация, срещна следното неприемливо възражение: „Този Фружин не може да бъде в никакъв случай синът на Иван Шишман (...), тъй като имената на синовете му изобщо не са характерни за именния регистър на българското царско семейство от края на XIV и началото на XV в.“ (Й.Андреев). Регистърът на царските имена обаче е твърде разнообразен, а сред Асеневци личат такива на пръв поглед „нетипични царски имена“ като Слав, Стрез, Иванко, Мито, Сено (на един новооткрит пръстен от църквата „Св.Четиридесет мъченици“) и т.н. Един от най-високопоставените български боляри от средата на XIV в. се е казвал Панчо, а вече бяха споменати Иван Шишмановите воеводи Балдю, Приязд и т.н. Добруджанската владетелска фамилия също носи твърде „обикновените“ имена Балик, Добротица и Иванко, името Срацимир не е „типично“ за царския род по-рано и т.н. Освен това сред Фружиновите потомци в Унгария също виждаме такива имена — Сандрин, Владислав, Радослав и т.н. С други думи, имената в турския регистър не могат да имат силата на аргумент против предложеното от нас решение.

Както отбелязва В.Мутафчиева, статутът на този „княз“ се отличава съществено от този на обикновените спахии — християни. В неговите широки права личи отглас от васалното положение на някогашните „княжества“ или „бейлици“ от рода на „Константиновата земя“ и „бейлика“ на Иван Шишман в Никопол през 1393 — 1395 г. Така можем да щрихираме един от пътищата за постепенното обезправяване, обезличаване и изчезване на балканската висша аристокрация.

2. Българите в антиосманската съпротива на съседните народи

Унищожаването на последните огнища на българската държавност в Добруджа, Македония и Мизия не води до прекратяването на освободителните тежнения на българите. До падането на Константинопол през 1453 г., с което османското господство се утвърждава не само във военнополитически, но и в духовен и идеен план, съдбата на християнската държавност на Балканите все още не се смята за решена. Българите от завладените от османците земи подкрепят всеки опит за външен удар върху все още неукрепналата иноверна власт. Това личи особено силно при кръстоносните походи на Владислав Варненчик и Янош Хуниади, при някои действия на влашките князе и т.н. Същевременно населението в различните български области без съмнение е вярвало във възможността за възобновяването на своята държавност, олицетворявана от видни личности като Фружин, а може би и други „български князе“ — евентуалните потомци на Константин, Иванко от Добруджа и т.н., чиито имена остават неизвестни.

Интерес представлява съдбата на т.нар. *„деспотат Загора“* (Несебър и Южното българско Черноморие), който, както стана дума, от 1367 г. е отново под византийска власт. Несебърската хроника отбелязва:

> *„В годината 6905* (1396 — 1397) *турците превзеха Несебър и го преселиха край Чимос.“*

Анализирайки този пасаж, В.Гюзелев показа, че поради съпротивата си на завоеванието османците завземат важния черноморски град. Това става скоро след турската победа над кръстоносците при Никопол. Завладяването е извършено от войските на Турхан бей, който подлага местните българи на репресии. Както се вижда, жителите на Несебър са изгонени от града и заселени в неукрепеното селище Чимос край реката Ахелой, около дн. Равда.

През 1403 г. *„деспотатът Загора“* е върнат на Византия от Сюлейман. Така тази българска област, макар и под византийска власт, остава незавладяна от османците до 1452 — 1453 г., като е управлявана от лица от императорската фамилия на Палеолозите. През 1410 г. Несебър става обект на нападения от страна на Сюлеймановия брат и противник Муса. Местните българи оказват съпротива на завоевателя при обсадата на Несебър от силите на „Кеседжията“, с което се вписват в брожението, обхванало различни български краища през годините 1410 — 1413 (вж. по-горе). През двадесетте години на XV в. областта е под управлението на деспот Константин Палеолог, брат на император Йоан VIII и бъдещ последен византийски василевс. Константин, останал в историята като *„Константин XII Драгаш“*, по майка е внук на Константин Деянов (Драгаш), тъй че във вените му е имало българска и сръбска кръв. Храбрият Константин, който по-късно, като деспот на Морея (Пелопонес) и император в Цариград, води отчаяна борба с османските завоеватели, вероятно е имал своите съратници от черноморските български селища.

Съпротива на турците оказват българите и от други византийски земи. През 1423 г. българите, които съставляват все още значителна част от населението на Тесалия, влизат в конфликт с местните гърци. Последните търсят подкрепа от османския военачалник Турхан бей. Той с 5 хиляди турци превзема Лариса, където са се укрепили българите начело с техния *„княз“*. Този неизвестен по име български първенец с част от хората си обаче успява да се измъкне от турския обръч, като се спасява в близката планина Метеора. По този повод научаваме, че един от тамошните прочути манастири е основан с подкрепата на същия *„български княз“*. Както основателно отбелязва Й.Иванов, тези сведения показват, че *„погърчването на будните тесалийски българи ще да е станало доста по-късно, може би преди едно — две столетия...“*

Най-ярките изяви на българската съпротива против чуждата власт са свързани с походите на полско-унгарския крал Владислав IV Ягело — Варненчик (1440 — 10 ноември 1444 г.) и трансилванския воевода Янош Хуниади през 1443 — 1444 г. Още по време на първия (т.нар. „дълъг“) поход през Сърбия, когато кръстоносците навлизат дълбоко в нашите земи (Ниш, Пирот, София и по на юг до Златица и прохода Траянови врата), в техните редове масово се включват местни българи. Още във времето на победоносното сражение край българския град Ниш (3 ноември 1443 г.) Хуниади пише:

> *„Наистина нашата армия досега е незасегната и въодушевена. Тя ежедневно нараства, понеже в кралския стан идват много хора — българи, бошнаци, албанци и сърби, носят дарове, възхищават се и се радват на нашето пристигане. Затова имаме в изобилие прясна храна (...), както и благоприятно разположение на духа за по-нататъшното настъпление...“*

По пътя от Пирот към София Янош Хуниади среща един конен български отряд. С право Б.Цветкова забелязва, че не става дума за случайно събрани местни хора, а за хайдути или войнуци. Хуниади гледа на тях като на сериозна военна сила и им поверява отговорната мисия на авангардна част при похода към София. В друго писмо съвременникът Енеас Силвиус Пиколомини подчертава, че оцелелите от Нишката битка турци са унищожавани *„от яростта на местните жители“*, т.е. българите. Полският хронист и участник в похода Калимах дава следната извънредно важна информация:

> *„Повечето български градове, тласкани от ненавистта си към мюсюлманското безбожие и същевременно подтиквани от ревността си към християнската вяра, общността на езика и еднаквия произход* (на българите — б.а.) *с поляците, след като прогонваха турските гарнизони, минаваха на страната на краля...“*

Османските извори също отбелязват включването на българите в действията на християнската армия. В хрониката „Газават“ се говори за истинско въстание на „раята“ в Софийско и Радомирско. Настъпващата зима и блокирането на планинските проходи от османските сили принуждават кръстоносците да се върнат назад. Местното българско население изпитва яростта на унизения от християнските войски завоевател, а при репресиите е убит и софийският владика. Много българи потеглят по трудния път на изгнанието заедно с отстъпващите полско-унгарски кръстоносци.

Започването на втория поход, след като Владислав и Хуниади отхвърлят т.нар. Сегедински мир с Мурад II, буди нови надежди у поробените българи. И сега кралят се отнася резервирано към православните, но разликата с кръстоносния поход от 1396 г. е видима. В това отношение помага и сключената през 1439 г. Фераро — Флорентинска уния между православната и католическата църква, за чиято подготовка съществен принос има цариградският вселенски патриарх Йосиф II, извънбрачен син на загиналия търновски цар Иван Шишман. Йосиф умира във Флоренция в самото навечерие на подписването на това общохристиянско споразумение за единство, но сред подписите на „гръцката“ (православната) делегация са и тези на кардинал Исидор, митрополит на Киев и Русия (отново българин по произход) и търновския митрополит Игнатий.

В края на септември 1444 г. кръстоносната армия, наброяваща 16 хиляди души, преминава Дунава при Оршова и навлиза в земите на бившето Видинско царство. В „Писание за верските битки“ анонимният турски хронист, който нарича облатта *„Сарадж — ели“* (т.е. „Срацимирова земя“), разказва за голямо надигане на българите:

> *„А раята на Сарадж-ели, виждайки положението, изцяло се беше подчинила на жалките неверници* (кръстоносците — б.а.). *Кюмюлоглу, който беше санджакбей на тази област, обикаляше наоколо и мислеше какво да стори. Една нощ раята на тази земя го нападна и ограби всичките му тугове* (боен символ от рода на конската опашка — б.а.), *знамена и шатри (...) Кюмюлоглу избяга и стигна до градчето, наречено Ивраджа* (Враца). *Той намери Фериз бейоглу и подробно му описа положението...“*

Няма съмнение, че в тази доскоро свободна българска земя свободолюбивите помисли са били особено силни, още повече, ако кръстоносната армия е водела със себе си Фружин, за което вече стана дума. Владислав Ягело и Хуниади обаче се отказват да губят време с обсадата на Видин, водени от мисълта да изненадат и превземат турската европейска столица Одрин. По тази причина те подминават и Никопол, бързайки към Черно море, където трябва да пристигнат и западни флотски сили. Навсякъде по пътя на армията към нея се присъединяват български доброволци и военни отряди. Б.Цветкова обърна внимание на редица сведения в по-късни турски регистри, рисуващи репресиите срещу жителите на отделни български селища в Северна България — Белоградчишко, Оряховско, Търновско и т.н. Опитът на един кръстоносен отряд с изненада да овладее старата столица Търново обаче търпи неуспех. Едва в Североизточна България кралят и трансилванският воевода пристъпват към овладяването на някои градове и крепости. Въпреки отпора на турските гарнизони, с помощта на местните българи кръстоносците овладяват Шумен, Провадия, Петрич и др. Българите от Варна, Евксиноград, Калиакра, Галата, Каварна и още няколко крепости сами отварят вратите им пред християнската армия. Тази подкрепа обаче не може да компенсира грешките в стратегията на Запада, чийто флот не съумява да спре прехвърлянето на Мурад II от Мала Азия в Европа, нито неопитността и авантюризма на младия крал — на 10 ноември 1444 г. край Варна се разразява т.нар. „битка на народите“, в която османците печелят една от историческите си победи. Катастрофата при Варна практически слага край на кръстоносните усилия срещу турците, обрича на гибел Византийската империя и останалите балкански християнски държавици.

Едва през 1445 г. по течението на Дунав навлиза една ескадра от фатално закъснелия западен флот. Тя е командвана от французина Ваврен, който храбро се сражава с местните турски гарнизони, подпомаган от влашкия владетел Влад Дракула (1436 — 1446). Ваврен превзема и опожарява контролираните от турците крепости Силистра, Тутракан, Русе и др. Българите отново надигат глава:

> *„Когато из страната се разпръснаха вестите, че нашите хора побеждаваха езичниците, християните, които живееха там, се пробудиха, споразумяха се всички и заявиха, че не желаят да бъдат под турско господство. Те взеха решение и натовариха на коли цялото си имущество, жени и деца, като отведоха и всичкия си добитък, за да идат при господаря на Влахия...“*

Влашкият владетел не крие радостта си, че може да има за поданици толкова *„много храбри люде“* (само от района на Русе те са 12 хиляди!), но за българския народ вече няма надежда за скорошно и бързо освобождение. И през следващото столетие българите ще обръщат поглед за помощ към влашките воеводи, но те няма да им донесат свобода, а само ще умножават броя на емигрантските вълни на север от Дунава. Така или иначе, тежкия път на изгнаничеството могат да поемат малцина. Загубили последните огнища на своята държавност, българите навлизат в мрачната епоха на петвековното чуждо владичество.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

При политическия преглед на възникването и развитието на османската държава, както и на обществено-икономическото състояние на балканските държави и взаимоотношенията между тях, се открояват ясно две основни групи причини, свързани с османските успехи. Първата се определя от състоянието, особеностите и възможностите в развитието на самите османски турци, друга група причини се коренят в състоянието на балканските общества през XIV — XV в. Успехите на османската държава в периода на формирането ѝ могат да се разберат само, ако на османското общество се гледа като на общество, съчетаващо заварените селджукски и византийски военни традиции в Мала Азия с еволюционното развитие на висшите форми на номадизма. Именно за номадския и полуномадски начин на съществуване са характерни изграждането на силна военна организация и централизацията на властта с цел усвояването на нови територии. Тази експанзия цели не само осигуряването на земи, подходящи за пасища и номадизъм, но и на градове и райони с техните земеделско и градско стопанство. Този процес включва в недрата на младото османско общество големи производителни слоеве от завареното селджукско (тюркско) и по-старо, немюсюлманско (гръцко, арменско и пр.) население.

Постепенното териториално разширение на османския бейлик е благоприятствано от географското му разположение. Коридорът отначало към Византия, след това и към Балканите е открит за османското настъпление. Геополитическото положение на османците привлича под знамената на техните емири и султани големи маси от други тюркски преселници, които са постоянен боен резерв за османската армия. До средата на XIV в., макар и с много усилия, османците успяват да си създадат една сравнително стабилна и спокойна база в Мала Азия, което им гарантира по-късните успехи в Европа. Може би главна заслуга за тези успехи играе армията, която претърпява редица реформи и остава задълго постоянно боеспособна. В началото се разчита на т.нар. племенно опълчение и акънджиите (нередовни части, опустошаващи съседните земи), постепенно те са изместени от еничарската пехота и спахийската конница. Към всичко това трябва да се прибавят и сполучливите методи на завоевание, възприети и утвърдени от османците. Става дума за изграждането на васални територии, използването като съюзници на християнски васални войски, плащането на специален данък („харадж“) от васалите и т.н. В практиката на завоеванието нерядко османските военни успехи се базират на използването на стопанския и човешки потенциал на самите балкански държави. Тези фактори, както и децентрализацията на балканските държави, гарантират превъзходството на турците над християнския балкански свят. В османския „модел“ на завоевание на Балканите би трябвало да се открои ролята на тази своеобразна практика на „васалитети“. Тъй като османците са малцинство в балканските земи, те утвърждават своята власт по пътя на постепенното отнемане на права, насърчаването на взаимните вражди между християнските държавици, въвеждането на статута на християните — спахии и войнуци, по пътя на ислямизацията и т.н.

Поставянето на балканските държави във васална зависимост, а след това и ликвидирането на тяхната политическа независимост, става възможно поради собственото им състояние през втората половина на XIV и XV в. Типична за държавния живот на Балканите е неговата децентрализация. Политическото раздробяване е характерно за всяка една балканска държава. Малките княжества не могат сами да дават отпор, а и не успяват да изградят помежду си трайни връзки за противодействие. Нещо повече, те самите привличат в междуособните си борби османците за съюзници. По силата на една отколешна практика да се търсят „федерати“, те подценяват самостоятелната политическа роля на новите „съюзници“, които скоро стават арбитри във взаимоотношенията им, а скоро и техни господари. Подценяването на завоевателните стремежи на османците проличава ясно в двукратното предоставяне от Византия на Галиполи за тяхна база.

Общите тенденции, характерни за балканския политически живот през XIV — XV в., засягат и България. И за нея е типична децентрализацията и разпокъсаността, както и политиката на търсене на дребни териториални придобивки с османска подкрепа. Върху България се отразява по особено неблагоприятен начин и външният фактор — доскорошната татарска хегемония, периодичните унгарски агресии, сръбските завоевания в Македония и т.н. Именно липсата на здрав единен административен и военен механизъм е от решаващо значение за постепенното загубване на политическата самостоятелност на средновековната българска държава.

С османското завладяване на България се извършва генерална промяна във всички сфери на обществено-икономическия, политическия и културния живот на българите. Прекъсва се естествения ход на развитие на българския народ, унищожена е неговата държавност. Държавната организация с всички нейни институции е заменена от чуждата за българите османска държавна система. С ликвидирането на Търновската патриаршия е нанесен удар върху независимата българска църква. В църковно отношение българите са включени в диоцезите на Цариградската патриаршия, Охридската архиепископия, а по-късно и на Печката сръбска патриаршия. Османското завоевание унищожава организма на българското средновековно стопанство, то се отклонява от пътя на европейската стопанска система. Българските земи остават далече от техническите и технологическите нововъдения на европейската стопанска еволюция, белязана с резултатите на Великите географски открития и Промишления преврат. Налагането на далеч по-примитивния османски стопански и обществен ред принуждава българския народ да изминава отново пътя към Новото време, при това в рамките на една чужда политическа система от азиатски тип. Това води до загубването на производствен опит, до качествено и количествено изоставане в икономиката. Османците унищожават българската аристокрация, която е водещата сила в обществения живот през Средновековието. Те заменят българското болярство със своята господстваща олигархия, но между нея и българския народ няма обединителни връзки. Обединяващите обществото национални ценности са подменени с имперските амбиции, в които на българите е отредено незавидното място на „рая". С унищожаването на аристокрацията българското общество се установява на ниско социално равнище, без съществена разлика между отделните слоеве. Преодоляването на тази социална нееднородност и аморфност става трудно и мъчително, и то векове по-късно — в епохата на Възраждането.

Разрушителната стихия на завоеванието води до намаляване като цяло на демографския потенциал на българската народност. В хода на военните действия са избити, насилствено преселени или емигрират десетки хиляди българи. Не са малко и продадените в робство по робските пазари на османската държава и Средиземноморието. Променя се етнодемографската характеристика на много български селища.

Съществени са последиците и в областта на културата. До идването на османците нейна основа е християнската религия, както и достиженията на византийско-българската културна симбиоза. Османците налагат друга, попримитивна идеология — исляма, а това е свързано с унищожаване или западане на редица християнски духовно-просветителски центрове, емиграция или постепенно изчезване на видните представители на тази култура. Така се губи не само духовният елит, но и възможностите за създаване на нов. По тази причина образците на културата от XV — XVII в. са далеч от постиженията на Търновската и регионалните художествени и културни школи на средновековна България.

В годините след османското завоевание главната задача е съхраняването на българите като етнокултурна общност, изграждането на собствени институции, търсенето на пътища за културно и духовно съзряване, натрупването на опит в борбата срещу поробителя и подготвянето на българския народ за освобождение.

СПРАВОЧНИ ТАБЛИЦИ

1. Българските царе (XII — XV в.)

1186 — 1196 Петър (Теодор — Петър, Калопетър) — в Търново и Преслав
1186 — 1196 Иван Асен I (Асен Белгун) — в Търново
1196 / 1197 — 1207 Калоян
1207 — 1218 Борил
1218 — 1241 Иван Асен II
1241 — 1246 Калиман (Коломан) I Асен
1246 — 1256 Михаил II Асен
1256 Калиман II Асен
1256 — 1257 Мицо Асен — в Преслав, до 1263 в Месемврия
1257 — 1277 Константин Тих — Асен
1277 — 1279 Ивайло
1279 — 1280 Иван Асен III
1280 — 1292 Георги I Тертер
1292 — 1298 Смилец
1298 — 1300 Иван „Смилец“ (регентка — царица „Смилцена“)
1300 Чака (?)
1300 — 1321 Теодор Светослав (Тертер)
1321 — 1322 Георги II Тертер
1323 — 1330 Михаил III Шишман — Асен
1330 — 1331 Иван Стефан
1331 — 1371 Иван Александър
1371 — 1395 Иван Шишман (след 1393 в Никопол)
1356 — 1397 Иван Срацимир (във Видин)
1397 — 1422 (?) Константин (във Видин)

2. Византийски императори (средата на XI — XV в.)

1042 — 1055 Константин IX Мономах
1055 — 1056 Теодора
1056 — 1057 Михаил VI Стратиотик
1057 — 1059 Исак I Комнин
1059 — 1067 Константин X Дука
1068 — 1071 Роман IV Диоген

1071 — 1078 Михаил VII Дука
1078 — 1081 Никифор III Вотаниат
1081 — 1118 Алексий I Комнин
1118 — 1143 Йоан II Комнин
1143 — 1180 Мануил I Комнин
1180 — 1183 Алексий II Комнин
1183 — 1185 Андроник I Комнин
1185 — 1195 Исак II Ангел
1195 — 1203 Алексий III Ангел
1203 — 1204 Исак II (повторно) и Алексий IV Ангел
1204 Алексий V Мурзуфъл
1204 Константин XI Ласкарис
1204 / 1208 — 1222 Теодор I Ласкарис
1222 — 1254 Йоан III Дука Ватацис
1254 — 1258 Теодор II Ласкарис
1258 — 1261 Йоан IV Ласкарис
1259 — 1282 Михаил VIII Палеолог
1282 — 1328 Андроник II Палеолог
1328 — 1341 Андроник III Палеолог
1341 — 1391 Йоан V Палеолог
1347 — 1354 Йоан VI Кантакузин (официално е съвладетел)
1376 — 1379 Андроник IV Палеолог
1390 — 1391 Йоан VII Палеолог
1391 — 1425 Мануил II Палеолог
1425 — 1448 Йоан VIII Палеолог
1449 — 1453 Константин XII Палеолог — Драгаш

3. Селджукски (румски, иконийски) султани

1077 — 1086 Сюлейман ибн Кутулмъш (Кутлумуш)
1092 — 1107 Килидж Арслан I
1107 — 1116 Мелик Шах
1116 — 1155 Масуд I
1155 — 1192 Килидж Арслан II
1192 — 1196 Гияседдин Кайхюсрев I
1196 — 1204 Сюлейман II
1204 — 1211 Гияседдин Кайхюсрев II (повторно)
1211 — 1219 Изеддин Кайкавус I
1219 — 1237 Алаеддин Кайкубад I

1237 — 1245 Гияседдин Кайхюсрев II
1245 — 1259 Изеддин Кайкавус II
1248 — 1264 Килидж Арслан IV (отначало съперник на Изеддин)
1249 — 1257 Алаеддин Кайкубад II (съперник на братята си)
1264 — 1282 Гияседдин Кайхюсрев III
1282 — 1304 Масуд II
1304 — 1308 Масуд III

4. Османски султани (до 1453 г.)

1299 — 1326 Осман I Гази
1326 — 1359 Орхан
1359 — 1389 Мурад I
1389 — 1402 Баязид I Илдъръм (Светкавицата)
1402 — 1413 Борба между Иса, Сюлейман, Муса и Мехмед
1413 — 1421 Мехмед I Челеби (самостоятелно)
1421 — 1451 Мурад II
1451 — 1481 Мехмед II Фатих (Завоевател)

ХРОНОЛОГИЯ (краят на XIII - средата на XV в.)

1280 — 1292 Цар Георги I Тертер
1288 — 1326 Султан Осман I в Мала Азия
1292 — 1298 Цар Смилец
1300 — 1321 Цар Тодор Светослав
1321 — 1328 Гражданска война във Византия между Андроник II и Андроник III
1326 Превземане на Бурса от османските турци
1326 — 1362 Султан Орхан
1331 — 1371 Цар Иван Александър
1332 — 1337 Гражданска война в България
1347 — 1354 Гражданска война във Византия между Йоан Кантакузин и Йоан V Палеолог
1351 Пратеничество на Йоан VI Кантакузин в Търново
1354 Османците завземат Галиполи
1354 — 1355 В битка срещу турците падат убити синовете на Иван Александър - Асен и Михаил
1355 Договор между България и Византия с антитурска насоченост
1356 — 1396/7 Цар Иван Срацимир във Видин
1364 Българо-византийска война
1365 Людовик I завзема Видинското царство
1366 Иван Александър отказва да пропусне през българска територия византийския император Йоан V Палеолог
1369 Видинската област и Иван Срацимир са освободени от унгарците
1370 Османците превземат Пловдив
1371 Османците превземат Боруй (Стара Загора)
1371 — 1395 Цар Иван Шишман
1371, 22 септември Битката при Черномен
1376 Андроник IV Палеолог връща Галиполи на османците
1377 Падане на Търновското царство под васална зависимост
1385 Завладяване на Средец от османските турци
1387 Битката при Плочник
1393, 17 юли Търново пада под властта на османците
1395 Краят на Търновска България

1396 Разгром на кръстоносците при Никопол

1402 Поражение на османците от Тимур (Тамерлан) при Анкара

1402 — 1413 Междуособици в Османската държава

1403 — 1404 Общи действия на балканските владетели Стефан Лазаревич, крал Остоя, княз Мирчо и цар Константин против османците

1406 — 1408 Опити на Сигизмунд Люксембургски да организира антиосманска коалиция на Балканите

1413 Муса разбива българите и принудително ги разселва

1443 — 1444 Кръстоносни походи на Владислав III Ягело и Янош Хунияди срещу турците

1444, 10 ноември Битката при Варна; поражение за християнската коалиция и смъртта на Владислав III

БИБЛИОГРАФИЯ

Извори

БОЯНИЧ — ЛУКАЧ, Д. Видин и Видинският санджак през XV — XVI в. С., 1975.

ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ, XXII, XXV (Гръцки извори за българската история, X, XI). С., 1980, 1982.

ГЮЗЕЛЕВ, В. Самият Търновград ще разтръби победите (Средновековни поети за България). С., 1981.

ДУЙЧЕВ, Ив. Из старата българска книжнина, II. С., 1944.

ИВАНОВ, Й. Български старини из Македония. С., 1930, 1970.

ИВАНОВ, Й. Българите в Македония. С., 1917, 1986.

КУЕВ, К., Г.ПЕТКОВ. Събрани съчинения на Константин Костенечки. С., 1986.

ЛАЗАРОВ, Ив., Ив.ТЮТЮНДЖИЕВ, Пл.ПАВЛОВ. Документи за политическата история на средновековна България (XII — XIV в.). Велико Търново, 1989, 1992.

МЕХМЕД НЕШРИ. Огледало на света (Съставителство и превод на Мария Калицин). С., 1984.

МЕХМЕД, М. Хроника Идриса Битлиси в качестве источника по истории покорения Балканского полуострова турками. — Revue des etudes Sud — Est-Europeen, I, 2, 1965.

НОВАКОВИЋ, Р. Бранковичев летопис. Београд, 1960.

ПЕТРОВ, П. Търговски връзки между България и Дубровник. — Известия на Българското историческо дружество, 25, 1967; 28, 1972.

ПЕТРОВ, П., В.ГЮЗЕЛЕВ. Христоматия по история на България, II, С., 1978.

ПИСАНИЕ ЗА ВЕРСКИТЕ БИТКИ на султан Мурад, син на Мехмед Хан. Превод на М.Калицин. С., 1992.

ПРАВОСЛАВНЫЙ ПАЛЕСТИНСКИЙ СБОРНИК, вып. 12, Санкт Петербург, 1887.

СТОЈАНОВИЋ, Л. Стари српски родослови и летописи. Сремски Карловци, 1927.

ТЮТЮНДЖИЕВ, Ив. Българската анонимна хроника от XV в. Велико Търново, 1992.

УГРИНОВА — СКАЛОВСКА, Р. Записи и летописи. Скопје, 1985.

Х.ШИЛТБЕРГЕР. Пътепис. С., 1971.

ШОПОВ, А. Източник за българската история. — Периодическо списание, 63, 1902.

CRONICI TURCESTI privind Tarile Romane (sec. XV — XVII), II, Bucuresti, 1966.

DUCAS. Historia turco-byzantina (1431 — 1462). Bucuresti, 1966.

GIESSE, F. Die altosmanischen anonimen Chroniken, II. Leipzig, 1928; Asik — pasa — zade, Leipzig, 1929.

IVANOVA, K. Une reinseignement nouveau dans une manuscript bulgare du XIV-e s. au sujet de la resistance du tsar Ivan Sisman contre les Otomans pres du Nicopol. — Etudes Balkaniques, 1988, 1.

LAONICI CHALCOCONDILAE Historiarum. Bonnae, 1843.

SCHREINER, P. Die byzantinischen Kleinchroniken, I — III, Wien, 1975.

ZORAS, G. Hronikon peri ton Turkon sultanon. Atinai, 1958.

Изследвания

АНГЕЛОВ, Д. Турското завоевание и борбата на балканските народи против нашествениците. — Исторически преглед, 1953, 4.

АНГЕЛОВ, Д., Б.ЧОЛПАНОВ. Българска военна история. С., 1989.

АНДРЕЕВ, Й. България през втората четвърт на XIV в. С., 1993.

АНДРЕЕВ, Й., Ив.ЛАЗАРОВ, Пл.ПАВЛОВ. Кой кой е в средновековна България. С., 1994.

АРМБУРСТЕР, А. Поддержка флорентинским кондотьером борбы румынских господарей за независимость (Пиппо Спано). — Румыния (Страницы истории), 1977, 2.

БАЛАСЧЕВ, Г. Нови известия за черковното ведомство на Видинската и Софийската епархии през първите години на тяхното завладяване от турците. — Сборник за народни умотворения и книжнина, 8, 1901.

БОЖИЛОВ, Ив. Фамилията на Асеневци (1186 — 1460). Генеалогия и просопография. С., 1985.

БУРМОВ, А. Избрани произведения, I, С., 1968.

ВАРНА 1444 (Сборник изследвания). С., 1964.

ВЕНЕДИКОВА, К. Българи в Мала Азия. — Помощни исторически дисциплини, 3. С., 1984.

ГЕОРГИЕВА, Ц. Отново за Боженишкия надпис. — Известия на Бълг. историческо дружество, 25, 1967.

ГЮЗЕЛЕВ, В. Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981.

ГЮЗЕЛЕВ, В. Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (краят на XII — началото на XV в.). С., 1995.

ДЖУРИЋ, И. Сумрак Византије. Београд, 1984.

ДУЙЧЕВ, И. От Черномен до Косово поле. — В книгата му „Българско Средновековие“, С., 1972.

ЕРЕМЕЕВ, Д.Е. Этногенез турок. Москва, 1981.

ЖУКОВ, К.А. Эгейские эмираты в XIV — XV в. Москва, 1988.

ИНАЛДЖИК, Х. Османско царство. Београд, 1974.

ИСТОРИЯ НА България, III, С., 1982.

ИРЕЧЕК, К. История на българите. С., 1978.

ИРЕЧЕК, К. Историја Срба, I. Београд, 1978.

КУЗЕВ, А. Восстание Константина и Фружина. — Bulgerian historikal Review, 1974, 3.

ЛАЗАРОВ, Ив., Пл.ПАВЛОВ, Ив.ТЮТЮНДЖИЕВ, М.ПАЛАНГУРСКИ. Кратка история на българския народ. С., 1993.

МАТАНОВ, Хр. Югозападните български земи през XIV в. С., 1986.

МАТАНОВ, Хр., Р.МИХНЕВА. От Галиполи до Лепанто. С., 1988.

МАТКОВСКИ, А. Отпорот во Македонија, IV. Скопје, 1983.

МУТАФЧИЕВ, П. Избрани произведения, I — II, С., 1973.

МУТАФЧИЕВ, П., В.МУТАФЧИЕВА. История на българския народ. С., 1995.

МУТАФЧИЕВА, В. В сянката на Азия. С., 1992.

НИКОВ, П. Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци. — Известия на историческото дружество, 17 — 18, 1928.

ОСТРОГОРСКИ, Г. Историја на Византија. Скопје, 1992.

ПАВЛОВ, Пл. Византия — второстепенна политическа сила (1282 — 1341); Византия в своя залез (1341 — 1453); Византия и България; Византия и турската експанзия (XI — XV в.). — Хронологическа енциклопедия на света, VI (Византия и нейните съседи). В.Търново, „Елпис“, 1995.

ПАВЛОВ, Пл. България и Византия между татарската хегемония и османската експанзия. — Трудове на ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“, 31 (1994), кн. 3 (история).

ПАВЛОВ, Пл., Ив.ТЮТЮНДЖИЕВ. Османските турци и краят на средновековна България (Нова хипотеза за завладяването на Видинското царство). В.Търново, 1991.

ПЕТРОВ, П. Въстанието на Константин и Фружин. — Известия на института за история, 9, 1960.

РАДИЋ, Р. Време Јована V Палеолога. Београд, 1993.

РУССЕВ, Н. Нижний Дунай в истории Молдовы XIV в. — Revista de istorie a Moldovei, 1993, 1 (13).

СТОЈАНОВСКИ, А. Македонија во турското средновековие. Скопје, 1989.

ТЮТЮНДЖИЕВ, Ив. Ямболският надпис от 1356 / 1357 г. и политическите събития в България в средата на XIV в. — Сборник в памет на проф. Ив.Гълъбов, В.Търново, 1995.

ТЮТЮНДЖИЕВ, Ив. Османското завоевание и българската миграция във Влашко и Молдова през XIV — XV в. — Българите в Северното Причерноморие, I, В. Търново, 1992.

ТЮТЮНДЖИЕВ, Ив., Пл.ПАВЛОВ. Падането на България под османска власт (Проблеми на периодизацията). — Военноисторически сборник, 1988, 4.

ТЮТЮНДЖИЕВ, Ив., Пл.ПАВЛОВ. Българската държава и османската експанзия (1369 — 1422). В.Търново, 1992.

ЦВЕТКОВА, Б. Паметна битка на народите. Варна, 1979.

A HISTORY of the Ottoman Empire to 1730. Cambridge — New York — Melburne, 1976.

ARNAKIS, G. Oi protoi Ottomanoi. Atenai, 1947.

ATIYA, A. The Crusade of Nicocopolis. London, 1934.

ATIYA, A. The Crussade in the later Middle Ages. New York, 1962.

BABINGER, F. Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (XIV — XV Jahrh.). München, 1944.

BELDICEANU — STEINHERR, I. La Conquette d'Adrianople par les Turcs. — Travaux et Memoires, I, 1965.

KLING, G. Die Schlacht bei Nikopolis im Jahre 1396. Berlin, 1906.

KUPELWEISER, L. Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohascz. Wien — Leipzig, 1895.

KUZEV, A. Die Beziehungen des Könings Ivan Sracimir. — Etudes Balkaniques, 1971, 3.

SAVVIDES, A. Byzantium and Near East (1192 — 1237). Thessalonica, 1981.

VRIONIS, Sp. The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of the Islamisation from the 11-th to 15-th C. Bercley, 1971.

ZACHARIADU, E. Romania and the Turks (1300 — 1500). London, 1985.

УСЛОВИЯ за участие в играта „ПОЛЕЗНО И ПРИЯТНО“

Попълнете, изрежете и изпратете на адреса на издателството отпечатания тук талон.

Можете да участвате с неограничен брой талони. Колкото повече талони, толкова повече възможности за печалба.

Играта „ПОЛЕЗНО И ПРИЯТНО“ е безсрочна и през всяка учебна година ще има по две тегления — за 24 май и за Деня на народните будители.

Наградите са: видеокасетофони, радиокасетофони, компютърни игри, велосипеди, ръчни часовници и много, много други.

Нашият адрес е:
5000 Велико Търново, п. к. 467,
издателство „СЛОВО“

Успех в ученето, успех в играта!

„СЛОВО“ — ИГРА „ПОЛЕЗНО И ПРИЯТНО“

„ИСТОРИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА ✦СЛОВО✦“
БЪЛГАРИТЕ И ОСМАНСКОТО ЗАВОЕВАНИЕ

Име..

ученик в ....клас

Адрес..

....тел. ....